

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ - ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ - ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΚΑΙ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΗΘΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

**« ΜΥΡΤΙΣ: ΕΝΑ ΠΡΟΣΩΠΟ ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ.
Η ΗΘΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΤΩΝ
ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΥΠΟΛΕΙΜΜΑΤΩΝ. »**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

της Ευσταθίας Μάνθου

Διπλωματούχου Τμήματος Φιλολογίας του Αριστοτελείου
Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
Έτος αποφοίτησης πτυχίου 2004

Επιβλέπουσα: Καθηγήτρια Ευρυδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα
Συνεπιβλέποντες : Επίκουρος Καθηγήτρια Ιωάννα Σηλιοπούλου
Διδάκτορας Δημήτριος Μαγριπλής

Καλαμάτα, Μάιος 2012

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	4
----------------	---

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7
----------------	---

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ : ΤΟ ΠΡΟΣΩΠΟ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

1.1. Απόψεις για το ανθρώπινο σώμα και τα μέρη του	13
1.2. Το κεφάλι ως βασικό μέρος του σώματος	14
1.3. Το πρόσωπο ενός ατόμου	14

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ : ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΥΠΟΛΕΙΜΜΑΤΑ

2.1. Η συμβολή των μουσείων	17
2.2. Ανθρώπινα υπολείμματα ως εκθέματα μουσείων: μερικά παραδείγματα	17
2.3. Ανθρώπινα υπολείμματα σε συλλογές και σε μουσεία: ηθικά διλήμματα	20

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ : ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ

3.1. Ο «τόπος κατοικίας» των νεκρών σύμφωνα με την αρχαία ελληνική θεώρηση..	22
3.2. Οι χθόνιοι θεοί	24
3.3. Τα ταφικά έθιμα των αρχαίων Ελλήνων	25
α) Οι διαδικασίες της νεκρικής τελετής	
β) Τόποι ενταφιασμού και μορφές τάφων	
γ) Ταφικά έθιμα	

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Η ΕΥΡΕΣΗ ΤΗΣ ΜΥΡΤΙΔΟΣ

4.1. Ποιά ήταν η Μύρτις	37
4.2. Εύρεση και διαδικασία ανάπλασης του κρανίου της	43
4.3. Η αιτία του θανάτου της	46

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ: ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΜΥΡΤΙΔΟΣ

5.1. Η έκθεση για τη Μύρτιδα	59
------------------------------------	----

5.2. Ηθικοί προβληματισμοί για το μέλλον της Μύρτιδος	64
ΕΠΙΛΟΓΟΣ	70
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	75
ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	77
ΕΙΚΟΝΕΣ	

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η διπλωματική αυτή εργασία έχει ως θέμα την ανασύνθεση του προσώπου της Μύρτιδος μετά από την εύρεση του κρανίου της κατά τη διεξαγωγή αρχαιολογικής ανασκαφής σε ομαδικό τάφο εκατόν πενήντα νεκρών στον Κεραμεικό ή Δίπυλο κατά τα έτη 1994- 95, υπό την εποπτεία της αρχαιολόγου Έφης Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη της Γ΄ ΕΚΠΑ (Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων) για την κατασκευή του Αθηναϊκού Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου (Μετρό), καθώς και οι ηθικές προεκτάσεις αυτής της ανασύνθεσης. Η Μύρτις στην οποία ανήκε το συγκεκριμένο κρανίο ήταν ένα εντεκάχρονο παιδί που ζούσε στην Αθήνα μέχρι και τα πρώτα χρόνια του Πελοποννησιακού Πολέμου, γιατί απεβίωσε ταλαιπωρημένη από τον λοιμό, που ξέσπασε στην Αθήνα εκείνη την εποχή και έως το 426 π. Χ. είχε αποδεκατίσει το 1/3 τουλάχιστον του αθηναϊκού πληθυσμού. Το αληθινό της όνομα δεν έχει εξακριβωθεί, αλλά αυτό με το οποίο τώρα αποκαλείται, 2.500 χρόνια ύστερα από τον θάνατό της, της αποδόθηκε από τους επιστήμονες που ασχολήθηκαν επιμελώς με την ανάπλασή της επειδή ήταν κατά την άποψή τους εύηχο. Το συγκεκριμένο εύρημα συνέβαλε καθοριστικά στον ιατρικό προσδιορισμό της συγκεκριμένης νόσου που έλαβε τόσο μεγάλες διαστάσεις κατά την εποχή εκείνη και αποτελούσε για αιώνες άλυτο μυστήριο στην παγκόσμια ιστορία.

Για να προσεγγίσουμε καλύτερα την υπόθεση της Μύρτιδος, κρίνεται χρήσιμο να έχουμε προβληματιστεί ευρύτερα για το ανθρώπινο σώμα, το οποίο έχει αποτελέσει αντικείμενο πολλών ερευνών. Από το ανθρώπινο σώμα αυτό που έλκει περισσότερο το ενδιαφέρον είναι το πρόσωπο, επειδή σε αυτό κυριαρχούν τα μάτια στα οποία μπορούν να εντοπιστούν τα βαθύτερα συναισθήματα του ανθρώπου.

Το κεφάλι και πιο συγκεκριμένα το κρανίο, όπως το κρανίο της μικρής Μύρτιδος, ανήκει στα ανθρώπινα υπολείμματα τα οποία όποιας μορφής και εάν είναι (κρανία, μέλη του σώματος, υπολείμματα αίματος και κόμης) παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε σημείο και μπορεί να φυλάσσονται και σε μουσεία ή σε συλλογές. Το κρανίο του μικρού κοριτσιού έχει προκαλέσει ενδιαφέρον επειδή συνδέεται με το θέμα του λοιμού των Αθηνών των ετών 430/26 π. Χ. Επίσης φέρνει τον σύγχρονο άνθρωπο σε επαφή με τον θάνατο και το μυστήριο που πλέκεται γύρω από αυτόν. Ερωτήματα όπως πού βρίσκεται η κατοικία των νεκρών και ποιές συνθήκες επικρατούν σε αυτήν ταλαιπωρούσαν από την αρχαιότητα τους ανθρώπους, που

ακολουθούσαν συγκεκριμένα έθιμα, προκειμένου να ανακουφίσουν τις ψυχές των νεκρών, ώστε να συνεχίσουν με ομαλό τρόπο την περιδιάβασή τους στον Άδη.

Η εργασία έχει τα ακόλουθα μέρη:

Πρόλογο.

Εισαγωγή με ενημέρωση για το θέμα της Μύρτιδος.

Το πρώτο κεφάλαιο σχολιάζει απόψεις για το ανθρώπινο σώμα και τα μέρη του και ειδικότερα το ανθρώπινο πρόσωπο.

Στο δεύτερο κεφάλαιο συζητείται η συμβολή των μουσείων στη διάσωση των ανθρωπίνων καταλοίπων, παρατίθενται παραδείγματα ανθρωπίνων από σχετικά εκθέματα μουσείων και καταγράφονται διλήμματα που προκύπτουν όταν ανθρώπινα υπολείμματα καταλήγουν σε μουσεια ή συλλογές.

Το τρίτο κεφάλαιο συζητεί συνοπτικά το μυστήριο του θανάτου με αναφορές στην κατοικία των νεκρών, στους χθονίους θεούς της αρχαιότητας και στα κυριότερα ταφικά έθιμα των αρχαίων Ελλήνων.

Στο τέταρτο κεφάλαιο εξετάζεται η εύρεση της Μύρτιδος, η προσπάθεια για προσδιορισμό της καταγωγής και του τρόπου ζωής της, η διαδικασία ανάπλασης του κρανίου της και ο λοιμός των Αθηνών τα έτη 430/26 π. Χ. , που ήταν η αιτία του θανάτου της.

Το πέμπτο κεφάλαιο συζητεί το μέλλον της Μύρτιδος, ως προς την παρουσίαση της σχετικής έκθεσης που έχει οργανωθεί και παραθέτει ορισμένους ηθικούς προβληματισμούς που προκαλούνται και στον επίλογο παρουσιάζονται τα γενικότερα συμπεράσματα που προκύπτουν.

Ακολουθεί βιβλιογραφία και παράρτημα με εικόνες.

Η γράφουσα εκφράζει τις θερμές ευχαριστίες της στην Καθηγήτρια Ευρυδίκη Αντζουλάτου - Ρετσίλα, επιβλέπουσα της συγκεκριμένης εργασίας, που την καθοδήγησε να προσεγγίσει το θέμα της Μύρτιδος.

Εξίσου θερμές ευχαριστίες απευθύνει στην Επίκουρο Καθηγήτρια Ιωάννα Σπηλιοπούλου και στον Δρα Δημήτριο Μαγριπλή για τις χρήσιμες συμβουλές τους.

Επίσης, ευχαριστεί θερμά τον Επίκουρο Καθηγητή Οδοντιατρικής του Πανεπιστημίου Αθηνών Μανώλη Ι. Παπαρηγοράκη που τής επέτρεψε να δημοσιεύσει φωτογραφίες από την έκθεση « Μύρτις: πρόσωπο με πρόσωπο με το παρελθόν».

Τέλος ευχαριστεί το προσωπικό της Βιβλιοθήκης του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου και

ιδιαίτερα τη βιβλιοθηκονόμο Γεωργία Κάτσου η οποία τη διευκόλυνε στην έρευνά της.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η σύγχρονη εποχή μπορεί να συγκεντρώσει αρνητικά σχόλια για τα προβλήματα που τη χαρακτηρίζουν, όπως είναι η οικολογική καταστροφή, η οικονομική κρίση, η ανεργία, ο ρατσισμός, η γενικότερη κρίση των ηθικών αξιών, η τυποποίηση των ανθρωπίνων σχέσεων θέματα, για τα οποία έχουν συντελέσει πολλοί παράγοντες. Ωστόσο έχει και θετικά στοιχεία, για τα οποία ίσως οι μεταγενέστερες γενιές τη θεωρήσουν ως μια από τις πιο αναπτυσσόμενες εποχές. Για να γίνει πιο ακριβής η άποψή μας αυτή επεξηγούμε ότι, όταν λέμε θετικά στοιχεία εννοούμε ό, τι προβάλλει θετικά τη σύγχρονη εποχή. Ανάμεσά τους είναι η επιστημονική πρόοδος η οποία είναι ραγδαία κατά τα τελευταία χρόνια, με αποτέλεσμα οι περισσότεροι συνάνθρωποί μας να δυσκολεύονται να την παρακολουθήσουν.

Η επιστήμη χάρη στις έρευνες και στην εφεύρεση νέων φαρμακευτικών σκευασμάτων έχει συμβάλει στην επιμήκυνση του χρονικού περιθωρίου της ζωής των ανθρώπων. Επίσης, με τη χρήση λιπασμάτων, φυτοφαρμάκων και πιο αποτελεσματικών μέσων καλλιέργειας έχει αυξήσει την παραγωγή προϊόντων, με αποτέλεσμα να μειωθούν σημαντικά τα ποσοστά των ανθρώπων που μαστίζονται από το πρόβλημα της πείνας. Παράλληλα με αυτά τα επιτεύγματά της έχει δώσει ικανοποιητικές απαντήσεις σε ερωτήματα που παρέμεναν άλυτα για πολλά χρόνια και είχαν αποβεί δυσερμήνευτα προβλήματα για τους ανθρώπους ολόκληρου του πλανήτη. Θέτοντας ως κύριο στόχο της τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου του ανθρώπου έχει καταβάλει σημαντικές προσπάθειες προκειμένου να τον υλοποιήσει. Παράλληλα έχει εξετάσει ερωτήματα που παρέμεναν ανερμήνευτα από την αρχαιότητα ή τουλάχιστον έχει προσπαθήσει να δώσει κάποιες ικανοποιητικές απαντήσεις σε αυτά.

Ανάμεσά τους το θέμα του θανάτου, έχει προβληματίσει αρκετά τους ανθρώπους, καθώς έγινε συνείδηση ότι και αυτός αποτελεί συνηθισμένο φαινόμενο στη ζωή και κοινή κατάληξη όλων ανεξάρτητα από κοινωνική ή οικονομική δύναμη. Γι' αυτό, το συγκεκριμένο θέμα απασχόλησε την τέχνη.

Από την αρχαιότητα η ψυχή είχε επικρατήσει να συμβολίζεται ως μια φτερωτή ανθρώπινη μορφή, που φτερουγίζει γύρω από τα αγγεία των σπονδών, που χρησιμοποιούνταν κατά τη λατρεία των νεκρών.¹

Στην επική ποίηση, ένας από τους κυριότερους εκπροσώπους της, ο Όμηρος, κατά τον 8^ο αιώνα π. Χ. παρουσιάζει την ψυχή μέσα από τα έργα του να εγκαταλείπει κάποια στιγμή το ανθρώπινο σώμα και να μετακινείται «στα δώματα του Άιδος». Η ψυχή δεν είναι πρόσωπο ούτε «σωσίας του ανθρώπου», αλλά είναι «πνοή», ο «φορέας των αισθήσεων και των σκέψεων». Γίνεται «είδωλον», «ομοίωμα» χωρίς συνείδηση, αφότου εγκαταλείψει τον άνθρωπο, επειδή κανείς δε μπορεί να την ακουμπήσει, παρά μόνο να τη φανταστεί. Χρειάζεται να πιεί αίμα από τις νεκρικές θυσίες, προκειμένου να θυμηθεί και να μιλήσει, γιατί διαφορετικά φεύγει και ίσως διατηρήσει τις ιδιότητες που είχε όσο ζούσε ή να παραμείνει «στην κατάσταση, όπου βρισκόταν, όταν πέθανε».² Εκτός από αυτά, στη Δ΄ ραψωδία της Οδύσσειας, προστίθεται και ένα καινούργιο στοιχείο: τα Ηλύσια πεδία, δηλαδή ένα λιβάδι στην άκρη του κόσμου, όπου βρισκόταν ο Ραδάμανθυς και το οποίο προσέφερε- σε όσους κατέληγαν σε αυτό- την πιο άνετη ζωή. Σε αυτό κατέληγαν οι «εκλεκτοί», όσοι δηλαδή απέφευγαν τον θάνατο. Συνήθως, περιγράφονταν ως τα νησιά των Μακάρων και τοποθετούνταν στην άκρη του κόσμου, στον Ωκεανό, όπου η γη καρποφορούσε τρεις φορές τον χρόνο.³

Ένας άλλος εκπρόσωπος της επικής ποίησης, ο Ησίοδος, στο έργο του δεν εμμένει μόνο σε αυτές τις αντιλήψεις, αλλά κάνει λόγο για τη μεταθανάτια ζωή, ισχυριζόμενος ότι ο Ηρακλής δεν έχει πεθάνει, αλλά ζει στον Όλυμπο με τη σύζυγό του Ήβη.⁴ Είναι εμφανές ότι οι αρχαίοι πίστευαν ότι υπήρχε ζωή και μετά από τον θάνατο. Αυτό υποστηρίζεται και από τη θεμελίωση της θεωρίας της μετεμψυχώσεως, όπου η ψυχή παρουσιάζεται ως «φορέας αυτόνομης ύπαρξης», γιατί είναι ανεξάρτητη από το σώμα.⁵ Από τους πρώτους εκπροσώπους της ήταν οι Ορφικοί, οι οποίοι κατά τον 5^ο αιώνα π. Χ. διέβλεπαν τιμωρίες και δικαστήρια στον Κάτω Κόσμο.⁶

Με το θέμα του θανάτου είχαν ασχοληθεί και οι φυσικοί φιλόσοφοι, οι οποίοι φαντάζονταν την ψυχή συγγενή με τα άστρα και τον ουρανό, καθώς και οι σοφιστές.

¹ Burkert 1993: 410.

² Ο. π., 409-410.

³ Ο. π., 413 -414.

⁴ Ο. π., 414.

⁵ Ο. π., 414.

⁶ Ο. π., 413.

Αυτοί παρουσίαζαν την ψυχή «να αισθάνεται, να σκέφτεται και να αποφασίζει».⁷ Μετά από αυτούς, ο φιλόσοφος Πλάτων την προβάλλει ως βάση της φιλοσοφίας και ταυτόχρονα της θρησκείας και δημιούργησε μύθους για τη μεταθανάτια ζωή, όπως τον μύθο του Ηρός, οι οποίοι άσκησαν επιρροή και σε άλλες θρησκείες.⁸ Στην Παλαιά Διαθήκη περιγράφηκε ο Κάτω Κόσμος ως «μια χώρα χωρίς επιστροφή» με σκόνη και χώμα⁹, μια περιγραφή η οποία έχει επικρατήσει και κατά τη σύγχρονη εποχή. Ο Κάτω Κόσμος είναι ένας κόσμος που προκαλεί μυστήριο, δέος και φόβο και όποιος καταλήξει σε αυτόν δεν έχει πιθανότητες επιστροφής. Δεν είναι, όμως, ένας κόσμος άδικος. Αντιθέτως, σε αυτόν επιβραβεύονται οι καλές πράξεις των ανθρώπων, ενώ υποβάλλονται σε αιώνιες και αδυσώπητες τιμωρίες όσοι ως ζωντανοί είχαν διαπράξει αδικήματα οποιασδήποτε μορφής.

Μια ανάλογη αντίληψη είναι διάχυτη και στους σύγχρονους ανθρώπους. Από αυτούς ένα μεγάλο ποσοστό-ανεξαρτήτως θρησκευτικών πεποιθήσεων και μορφωτικού επιπέδου-έχουν αποδεχτεί τον Κάτω Κόσμο ως έναν κόσμο τελικά δικαιοσύνης, όπου οι καλοί και οι δίκαιοι επαινούνται, ενώ οι κακοί και οι άδικοι τιμωρούνται. Ίσως αυτός είναι και ο πιο σημαντικός λόγος, κατά τον οποίον το μυστήριο του θανάτου δεν τους προκαλεί τόσο δέος όσο παλαιότερα.

Όμως, ο, τιδήποτε και εάν κάνει ο άνθρωπος και οποιεσδήποτε γνώσεις και εάν προσπαθήσει να κατακτήσει, δε θα κατορθώσει να σταματήσει τον πόλεμο, τη φτώχεια και τις αρρώστιες, δεινά από τα οποία ακόμη και κατά τη σύγχρονη εποχή ταλαιπωρούν σημαντικά μέρος της ανθρωπότητας. Το πιο τραγικό είναι ότι για όλα αυτά ευθύνεται ο ίδιος ο άνθρωπος είτε ως ηγέτης, που χωρίς να υπολογίσει το κοινό καλό έθεσε σε προτεραιότητα τις προσωπικές του φιλοδοξίες, είτε ως πολίτης, που δεν προνόησε και παραπληροφορήθηκε. Για αυτά τα θέματα προσπαθεί να μας προβληματίσει και η Μύρτις, όπως ονομάσθηκε ένα μικρό κορίτσι, που έζησε στην Αθήνα του 5^{ου} αιώνα π. Χ. , και ξαναήρθε πάλι στο φως τυχαία βγαίνοντας πριν από λίγα χρόνια από τον σκοτεινό κόσμο των νεκρών χάρη στην αρχαιολογική σκαπάνη. Μέσα από τη διεπιστημονική επεξεργασία των ανθρωπίνων υπολειμμάτων της που ήρθαν στην επιφάνεια, αποκτά οντότητα και φαίνεται σαν να επικοινωνεί, κατά την αντίληψη των μελετητών της, με το σύγχρονο άνθρωπο με το ακόλουθο μήνυμα.

⁷ Ο. π. , 414.

⁸ Ο. π. , 414, 415.

⁹ Ο. π. , 412.

«Το όνομά μου είναι Μύρτις, ωστόσο δεν πρόκειται για το αληθινό μου όνομα! Μου το έδωσαν οι αρχαιολόγοι που ανακάλυψαν το 1994-1995 τα οστά μου μαζί με άλλους 150 σκελετούς σε έναν ομαδικό τάφο στην Αθήνα, συγκεκριμένα στην περιοχή του Κεραμεικού.

Μπορεί να μοιάζω κορίτσι του 21^{ου} αιώνα, αλλά σας βεβαιώνω ότι είμαι ένα εντεκάχρονο παιδί που έζησε και πέθανε στην Αθήνα τον 5^ο αιώνα π. Χ.

Πώς, λοιπόν, μπορεί ένα παιδί από την αρχαία Αθήνα να γίνει «Φίλος της Χιλιετίας» των Ηνωμένων Εθνών;

Οι επιστήμονες είναι σίγουροι ότι ήμουν ένα από τα θύματα του λοιμού που έπληξε την Αθήνα στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, το 430/26 π. Χ. Γνωρίζουν επίσης ότι τα αίτια του θανάτου μου ήταν ο τυφοειδής πυρετός : η αρρώστια που σκότωσε τον Αθηναίο πολιτικό Περικλή και περίπου το ένα τρίτο όλων των κατοίκων της πόλης εκείνη την εποχή. Λένε επίσης ότι η επιδημία συνέβαλε στην τελική ήττα της Αθήνας από τη Σπάρτη κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο.

Το κρανίο μου βρέθηκε σε ασυνήθιστα καλή κατάσταση και αυτό ενέπνευσε τον Επίκουρο Καθηγητή Οδοντιατρικής του Πανεπιστημίου Αθηνών Μανώλη Ι. Παπαγρηγοράκη να ξεκινήσει, σε συνεργασία με ειδικούς επιστήμονες, την ανάπλαση του προσώπου μου. Να 'μαι, λοιπόν! Μπορείτε να δείτε το αποτέλεσμα των προσπαθειών τους στη φωτογραφία μου : είμαι σχεδόν όπως την ημέρα που πέθανα.

Ο Καθηγητής Μανώλης Ι. Παπαγρηγοράκης πίστευε ότι η αναβίωσή μου δεν θα έπρεπε να είναι μόνο μια ευκαιρία για να δει ο κόσμος το πρόσωπο ενός κοριτσιού που έπαιζε στους πρόποδες της Ακρόπολης, όταν οι Αθηναίοι δημιουργούσαν τον Παρθενώνα, αλλά ήθελε επίσης η επιστροφή μου να στείλει ένα ηχηρό μήνυμα στον κόσμο και στους ηγέτες του.

Ο θάνατός μου ήταν αναπόφευκτος. Τον 5^ο αιώνα π. Χ. δεν είχαμε ούτε τη γνώση ούτε τα μέσα για την καταπολέμηση θανατηφόρων ασθενειών. Όμως εσείς, οι άνθρωποι του 21^{ου} αιώνα, δεν έχετε καμία δικαιολογία. Διαθέτετε όλα τα απαραίτητα μέσα και πόρους για να σώσετε τις ζωές εκατομμυρίων ανθρώπων, εκατομμυρίων παιδιών που όπως εγώ πεθαίνουν από αρρώστιες οι οποίες μπορούν να προληφθούν και να θεραπευθούν.

2.500 χρόνια μετά τον θάνατό μου, ελπίζω ότι το μήνυμά μου θα επηρεάσει και θα εμπνεύσει περισσότερους ανθρώπους να εργαστούν και να κάνουν πραγματικότητα

τους Στόχους της Χιλιετίας της Ανάπτυξης. Ακούστε με! Ξέρω τι λέω. Μην ξεχνάτε ότι είμαι μεγαλύτερη και ως εκ τούτου πιο σοφή από εσάς.»¹⁰

Όσο και εάν είναι ηχηρό το μήνυμα της Μύρτιδος, ωστόσο αυτή δεν παύει να αποτελεί ένα πρόσωπο, το οποίο αναπλάστηκε με αρκετή επιτυχία από ειδικούς χάρη στην τεχνολογική και επιστημονική εξέλιξη. Όμως, δεν είναι ασήμαντη μια τέτοια ανάπλαση προσώπου, αφού και αυτό μπορεί να αποκαλύψει πολλά και ενδιαφέροντα στοιχεία, επιβοηθητικά για την έρευνα.

Αν και γενικότερα ολόκληρο το ανθρώπινο σώμα έχει θεωρηθεί ως μέσο που επιλύει πολλά ερωτήματα σχετικά με την υλική, ψυχική και πνευματική διάστασή του ¹¹, πολλοί ερευνητές έχουν αποδώσει ιδιαίτερη σημασία στο κεφάλι, γιατί σε αυτό βρίσκεται το πρόσωπο, χάρη στο οποίο συντηρείται η μνήμη του καθενός, ακόμη και όταν αυτός είναι νεκρός. Από αυτό αντλούνται πληροφορίες, που παρέχουν στοιχεία για τον ψυχισμό του ατόμου που δύσκολα κάποιος μπορεί να μάθει.

Κατά την αρχαιότητα, προσέδιδαν μεγάλη έμφαση στην έννοια του προσώπου, με αποτέλεσμα αρκετές φορές να έχουν ταυτίσει ένα πρόσωπο με ένα συγκεκριμένο άτομο χάρη στη μέθοδο της μετωνυμίας. Αυτή τους παρείχε τη δυνατότητα να προσδιορίζουν ή και να περιγράφουν ένα συγκεκριμένο άτομο βασισμένοι στις ενέργειές του. Χαρακτηριστική περίπτωση ταύτισης προσώπου με τις ενέργειές του ήταν εκείνη του ομηρικού Οδυσσέα, τον οποίο μπορούσαν να αναγνωρίσουν εύκολα οι ακροατές του έπους από τις ενέργειές του κατά τη διάρκεια της αλώσεως της Τροίας και του ταξιδιού της επιστροφής στην πατρίδα του.

Κατά τη διάρκεια της ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας αξιοποιούσαν και τις προσωπογραφίες, τις οποίες χρησιμοποιούσαν ως έκφραση τιμής, σεβασμού και ενθύμησης των ατόμων, που εικονίζονταν σε αυτές. Από τον 19^ο αιώνα μ. Χ. και εξής, προκειμένου να αποδώσουν εικαστικά το πρόσωπο ενός ατόμου είτε αυτό ήταν νεκρό είτε ζωντανό, μεταχειρίζονταν και τη φωτογραφία του, που συχνά μπορεί να αποτελεί και επιτύμβιο πορτραίτο, προκαλώντας μελαγχολία και ταυτόχρονα ενεργοποιώντας τη μνήμη της ύπαρξής του.¹²

Παρόλα αυτά, όμως δεν μπορεί να θεωρηθεί άτοπη και η αμφιβολία που προκαλείται, όταν κάποιος βασίζεται στο πρόσωπο ενός ατόμου, για να αντλήσει

¹⁰ Το κείμενο αυτό βρίσκεται στη διεύθυνση http://www.myrtis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=65&Itemid=12... που αναφέρεται στην έκθεση που οργανώθηκε με το θέμα της Μύρτιδος.

¹¹ Αντζουλάτου- Ρετσίλα 2009: 17.

¹² Αντζουλάτου- Ρετσίλα 2009: 77-94.

συμπεράσματα για τον χαρακτήρα του, γιατί πολλές φορές το πρόσωπο εξαπατά, και επομένως είναι λογικό να υπάρχει αμφιταλάντευση ως προς το αν είναι ηθικό να δίνεται καίρια σημασία στο πρόσωπο ενός ατόμου.

Το κεφάλι μπορεί να ενταχθεί στην κατηγορία των ανθρωπίνων υπολειμμάτων τα οποία έχουν μεγάλη σημασία για την άντληση στοιχείων σχετικά με τη ζωή και τον θάνατο ατόμων. Το σώμα γενικότερα μπορεί να λειτουργεί ως «σημαίνον», ως «πηγή αλληγοριών», «πόρος δύναμης», ως «αντικείμενο τιμής, σεβασμού και λατρείας». Τα ανθρώπινα υπολείμματα που φυλάσσονται σήμερα σε μουσεία, ιδρύματα ή ανήκουν σε συλλογές, πιστοποιούν την αποχώρηση κάποιου από τη ζωή καθιστώντας παράλληλα όμως ζωντανή τη μνήμη της παρουσίας του¹³.

Η συγκέντρωση ανθρωπίνων υπολειμμάτων σε μουσεία εγείρει έναν γόνιμο προβληματισμό ως προς την ηθική διάσταση της πρακτικής αυτής, που τα τελευταία χρόνια έχει γίνει αντικείμενο συζήτησης από τον επιστημονικό κόσμο.

¹³ Αντζουλάτου- Ρετσίδα 2009: 70-72, 74.

Κεφάλαιο Πρώτο

ΤΟ ΠΡΟΣΩΠΟ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

1.1. Απόψεις για το ανθρώπινο σώμα και τα μέρη του

Πολλοί επιστήμονες και ερευνητές σε διάφορες χρονικές περιόδους έχουν ασχοληθεί με το ζήτημα του ανθρωπίνου σώματος, του οποίου ένα από τα χαρακτηριστικά είναι ότι παρουσιάζει ακμή και παρακμή και καταλήγει στη φθορά. Αυτό ώθησε τους διανοητές να το παραλληλίσουν με τη φύση γιατί φθείρεται όπως και αυτή.¹⁴ Και η φθορά του σώματος προκαλεί τραγικότητα, πόνο, θλίψη και οδύνη.¹⁵

Οι ερμηνείες, που δόθηκαν στην προσπάθεια να αποκρυπτογραφηθεί η ουσία του σώματος ήταν πολλαπλές και διαφορετικές μεταξύ τους. Αντιμετωπίστηκε ως κώδικας επικοινωνίας, που εάν τον διαβάσει κάποιος, θα κατορθώσει να ερμηνεύσει συμπεριφορές. Θεωρήθηκε κείμενο, «τόπος», σύμβολο, προέκταση ενός συγκεκριμένου προσώπου. Για ορισμένους αποτελεί μηχανή, καθώς ισοδυναμεί με βιολογικό μικρόκοσμο, που έχει δύναμη, η οποία σύμφωνα με ποικίλες αντιλήψεις συγκεντρώνεται πιο πολύ στα οστά, στο κεφάλι και στην καρδιά. Για άλλους το σώμα αποδίδει την ταυτότητα ενός ατόμου και μπορεί να θεωρηθεί και είδωλο μίας συγκεκριμένης κοινωνίας, την οποία και αντικατοπτρίζει. Τέλος, για αρκετούς το σώμα αποτελεί μία ολότητα της οποίας τα όργανα και τα μέλη έχουν ‘‘συμβολική διάσταση’’.

Εάν γίνει προσπάθεια να ερμηνευθεί ο ρόλος του καθενός από τα όργανα που το αποτελούν, θα διαπιστωθεί ότι αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία και συμβολική αξία είναι το κεφάλι, που εκλαμβάνεται ως «έδρα του εγκεφάλου». Ειδικότερα, στο κεφάλι η κόμη χαρακτηρίζεται ως έδρα μυστηριώδους δύναμης, ζωτικής αφθονίας, μα και ως όπλο σαγήνης, τα μάτια μοιάζουν να έχουν τη δυνατότητα να διεισδύουν στον εσωτερικό κόσμο του άλλου και τα δόντια αποτελούν φορείς δύναμης, και μάλιστα όποιος τα χάσει κρίνεται ως ηθικά διεφθαρμένος. Από τα σπλάχνα, η καρδιά είναι το όργανο που τροφοδοτεί όλο το σώμα, το ήπαρ προβάλλεται ως εστία επιθυμιών και οι πνεύμονες ως αρχή ενέργειας. Ο σκελετός ευθύνεται για την ορθή στάση του σώματος και από το σύνολο των οστών όσα συγκροτούν τη σπονδυλική στήλη

¹⁴ Αντζουλάτου-Ρετσίλα 2009: 29 – 30.

¹⁵ Ο. π. , 34.

συνδέονται με τη βιολογική συνέχεια. Τέλος, το δέρμα, που περιβάλλει όλα τα σημεία του σώματος, θεωρείται «το όριο μεταξύ της εσωτερικής και της εξωτερικής διάστασης του σώματος», ενώ το αίμα ισοδυναμεί με φορέα ζωής.¹⁶

Επίσης, χαρακτηριστικό είναι ότι το ανθρώπινο σώμα με τη δομή του έχει συνδεθεί με « τα αξιώματα και τις εξουσίες της συντεταγμένης ανθρώπινης πολιτείας.» Καταληκτικά σημειώνεται ότι από την εικόνα του σώματος ή την έκφραση του ατόμου έχουν δοθεί απαντήσεις σε πολλά ερωτήματα που αφορούν τον τρόπο ζωής του.¹⁷

1.2. Το κεφάλι ως βασικό μέρος του σώματος

Από όλα τα μέρη του ανθρωπίνου σώματος το κεφάλι θεωρείται το πιο βασικό. Αυτό οφείλεται στα μάτια, τα οποία παρατηρεί αμέσως κάποιος, όταν συναντά κάποιον άλλον.

Υπάρχουν διάφορα είδη ματιάς: όπως η ματιά της επιθυμίας, καθώς το όμορφο και το άσχημο προσελκύουν το βλέμμα των άλλων. Στα έργα τέχνης ειδικότερα, εκφράζονται τα συναισθήματα και οι επιθυμίες των καλλιτεχνών¹⁸. Επίσης αξίζει να προστεθεί ότι συνήθως κάποιος επιδοκιμάζεται ή αποδοκιμάζεται ανάλογα με το πώς τον αντιμετωπίζουν οι άλλοι με το βλέμμα τους, τη ματιά τους.¹⁹

1.3. Το πρόσωπο ενός ατόμου

Το πρόσωπο έχει σημειωτική δύναμη, γιατί με αυτό προβάλλεται η ταυτότητα και η μοναδικότητα του καθενός. Αυτό οδήγησε στο να θεωρηθεί ως καίριο όργανο επικοινωνίας και πεδίο ανάλυσης, ιδιαίτερα από τον τομέα της φυσιογνωμικής. Η συγκεκριμένη προσπάθεια ξεκίνησε από την αρχαιότητα με τον Ιπποκράτη, τον Αριστοτέλη, τον Γαληνό, για να παραταθεί έως τον Μεσαίωνα και την Αναγέννηση και να φτάσει έως τη νεώτερη εποχή.

Οι Πατέρες της Εκκλησίας θεωρούσαν επίσης το πρόσωπο σημείο που τονίζει την ύπαρξη του καθενός ατόμου. Κατά τον 16^ο αιώνα στη Δύση θεωρήθηκε ικανό να υπογραμμίσει την ταυτότητα ενός ατόμου με την ιδιαίτερη φροντίδα που

¹⁶ Ο. π. , 21-27.

¹⁷ Ο. π. , 17-20.

¹⁸ Stewart 2003: 59,60-67.

¹⁹ Ο. π. , 51.

καταβαλλόταν, για να επιτευχθεί αισθητικό αποτέλεσμα κατά τη θέασή του. Σε περιπτώσεις που αποδόθηκε εικαστικά, όπως είναι τα πορτραίτα, εντοπίζονται σχέσεις ανάμεσα στο άτομο και στο περιβάλλον και συνυπάρχουν το εξατομικευμένο με το γενικό, το εφήμερο με το αιώνιο, το αληθινό με το ιδεατό, το αληθινό με το συνοπτικό σε μια προσπάθεια εξισορρόπησης του ατομικού εγώ με την υπέρβασή του.

Κατά τη βυζαντινή περίοδο, οι προσωπογραφίες αγίων συμβάλλουν στην αναγνωρισιμότητα του καθενός, ενώ κάποτε τούς αποδίδεται και θαυματουργή δύναμη, ώστε πολλές από αυτές να καταλήγουν σε ιερά κειμήλια λατρείας και μνήμης.

Η εικόνα ενός προσώπου έχει λειτουργήσει και ως « locus συμβολισμών », κυρίως όταν ήταν μάσκα από κερί που απέδιδε ρεαλιστικά το πρόσωπο ενός νεκρού. Τέτοιες μάσκες φιλοτεχνούνταν π.χ. για μέλη επιφανών ρωμαϊκών οικογενειών κατά τη διάρκεια της ζωής τους, προκειμένου να εμφανιστούν την ημέρα της κηδείας τους και στη συνέχεια στις κηδείες άλλων συγγενών, όπου ηθοποιοί τις φορούσαν και υποδύονταν τους νεκρούς προγόνους που συνόδευαν τον νεκρό προπορευόμενοι της νεκρικής πομπής, κατά την οποία απέδιδαν τιμές ανάλογα με την παράδοση και το ήθος της οικογένειας. Αυτές τις εικόνες οι Ρωμαίοι στην καθημερινότητά τους τις φύλασσαν, λόγω της ευπάθειας του υλικού τους, σε ειδικά ξύλινα ερμάρια ξεχωριστά για την καθεμία. Τοποθετούνταν στο atrium, τον κυριότερο και πιο προσβάσιμο χώρο της ρωμαϊκής πολυτελούς αστικής οικίας ως έκθεση, που είχε σκοπό να παραδειγματίσει, να πληροφορήσει τους επισκέπτες μέσω της καταξίωσης των συγκεκριμένων μελών των οικογενειών, καθώς και να εξασφαλίσει αθάνατη μνήμη στους συγκεκριμένους νεκρούς.

Επίσης, εκτός από τις μάσκες φιλοτεχνούνταν και πορτραίτα ζωγραφισμένα στον τοίχο ή σε ξύλο, σε νομίσματα ή σε πολύτιμους λίθους, προτομές και ολόσωμα αγάλματα. Γενικότερα όλα τα κοινωνικά στρώματα της ρωμαϊκής κοινωνίας τοποθετούσαν πάνω στους τάφους πορτραίτα σε μάρμαρο με σκοπό τη διαιώνιση της μνήμης των νεκρών.

Όλες αυτές οι πρακτικές θυμίζουν τα χρυσά προσωπεία των Μυκηνών από τον ελλαδικό χώρο, ανάλογα των οποίων συναντάμε και στην Αίγυπτο, όπου αποδίδονταν πολύ πιστά τα χαρακτηριστικά του καθενός νεκρού με σκοπό την αναγνώριση της ταυτότητας του καθενός και την ενίσχυση της ανάμνησής του ανάμεσα στους ζωντανούς συγγενείς του.

Αργότερα συνεχίζονταν να κατασκευάζονται νεκρικά προσωπεία ηγεμόνων, εκκλησιαστικών ηγετών ή πνευματικών δημιουργών, προκειμένου να διαιωνιστεί η μνήμη του νεκρού. Έτσι κατά τον 15^ο αιώνα μ. Χ. στη Φλωρεντία, οικογένειες φιλοτεχνούσαν νεκρικά προσωπεία για τους αποθανόντες τους, τα οποία στη συνέχεια τα αναρτούσαν ως πορτραίτα στην οικία τους, συνήθεια που συνεχίστηκε και κατά τον 19^ο αιώνα μ. Χ. Από αυτήν την περίοδο μάλιστα έχουν βρεθεί και μάσκες από κερί.

Εξάλλου εδώ αξίζει να αναφερθεί ότι το πρόσωπο, όπως και το νεκρό σώμα, έχουν προκαλέσει κατά καιρούς το ενδιαφέρον συλλεκτών. Είναι χαρακτηριστικό ότι από το τέλος του 19^{ου} αιώνα μ. Χ. ήταν γνωστή η συλλογή του Αμερικανού δοκιμογράφου και κριτικού Lawrence Hutton που τη δώρισε στη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Princeton. Το ενδιαφέρον του Hutton προκάλεσε η εύρεση γύψινων νεκρικών εκμαγείων επωνύμων προσώπων σε κάδο απορριμμάτων σε κεντρική λεωφόρο της Νέας Υόρκης. Μετά από έρευνα διαπίστωσε ότι αυτά τα είχε φέρει μαζί του ο βρετανός φρενολόγος George Combe στην Αμερική για τις διαλέξεις του κατά την περίοδο 1838 – 1839. Ο Hutton συγκέντρωσε και άλλα δείγματα επισκεπτόμενος μουσεία, εργαστήρια γλυπτών, ιδρύματα, παλαιοπωλεία και ιδιώτες συλλέκτες σε αμερικανικές και ευρωπαϊκές χώρες και σε περιοχές της Ασίας και της Αφρικής. Με τον τρόπο αυτόν κατόρθωσε να συγκεντρώσει προσωπεία από ανθρώπους ποικίλων χαρακτήρων, εθνικοτήτων, κοινωνικών τάξεων και αξιωμάτων. Η ενέργεια του Hutton εκφράζει την προσπάθεια που σημειώθηκε κατά τον 19^ο αιώνα μ. Χ. για διαιώνιση της μνήμης του νεκρού μέσω της δημιουργίας νεκρικών εκμαγείων. Η συλλογή περιλαμβάνει περισσότερα από εκατό αντικείμενα, από τα οποία μερικά απεικονίζουν χέρια επωνύμων νεκρών. Ο Hutton συνέγραψε βιβλίο που αναφέρει την ιστορία του καθενός εκμαγείου, τη συλλεκτική αυτή δραστηριότητα, την εμπορική διακίνηση, την τεχνική διαδικασία της παραγωγής, την προσωπικότητα του ίδιου του συλλέκτη και το ήθος με το οποίο λειτούργησε καθώς και την εκπαιδευτική αξία, με την οποία από την αρχή συνδέθηκε ο στόχος της συγκεκριμένης συλλογής.²⁰

Συνεπώς καταδείχθηκε η μεγάλη δύναμη που ασκεί το ανθρώπινο πρόσωπο το οποίο μετατρέπει τον καθένα σε μοναδικό ον. Αυτό το χαρακτηριστικό οδήγησε στο να του αποδίδεται ιδιαίτερη σημασία από τις κοινωνίες από την αρχαιότητα έως τη σημερινή εποχή σε σημείο ώστε να μετατραπεί σε αγαπημένο θέμα της Τέχνης.

²⁰ Ο. π. , 105 – 109.

Κεφάλαιο δεύτερο

ΑΝΘΡΩΠΙΝΑ ΥΠΟΛΕΙΜΜΑΤΑ

2.1. Η συμβολή των Μουσείων

Χαρακτηριστικό γνώρισμα του πολιτισμού της νεώτερης Ευρώπης είναι τα μουσεία, τα οποία φυλάσσουν αντικείμενα και δείγματα της ανθρώπινης και φυσικής ιστορίας του πλανήτη, που συγκεντρώθηκαν από συλλέκτες.²¹

Τα ιδρύματα αυτά παρουσιάζουν μεγάλη σπουδαιότητα, γιατί καταρχήν συνδέουν τους σύγχρονους ανθρώπους με το παρελθόν, προβάλλοντας τον τρόπο ζωής σε προηγούμενες χρονικές περιόδους, την εξέλιξη, τους αγώνες που έγιναν, το μεγαλείο της ανθρώπινης διάνοησης και διευρύνουν τους πνευματικούς ορίζοντες, αφού παρέχουν γνώσεις, μέσα από τα αντικείμενα που συλλέγουν, και τα οποία περιλαμβάνουν δημιουργήματα του ανθρώπου, της φύσης, αλλά και τεκμήρια του ανθρώπινου σώματος.

2.2. Ανθρώπινα υπολείμματα ως εκθέματα μουσείων: μερικά παραδείγματα

Ανθρώπινα υπολείμματα όπως π.χ. κρανία, οστά του σώματος, υπολείμματα αίματος και κόμης εντάσσονται σε συλλογές μουσείων και ιδρυμάτων, όπως π.χ. στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο στην Ελλάδα και στο εξωτερικό το Peabody Museum του Πανεπιστημίου του Harvard, το Field Museum στο Σικάγο, το American Museum of Natural History στη Νέα Υόρκη, το Pitt Rivers Museum στην Οξφόρδη, το Marishal Museum στο Aberdeen, το British Museum, το Natural History Museum στο Λονδίνο, το Βασιλικό Κολλέγιο των Χειρουργών της Αγγλίας, το MacGregor Museum στο Kimberley της Νότιας Αφρικής, το Army Medical Museum στη Washington, που από το 1862 που ιδρύθηκε, συγκέντρωσε χάρη στον χειρουργό Dr. John H. Brinton ποικιλία ανθρωπίνων καταλοίπων, όπως οστά και αρθρώσεις καταπονημένα από νόσους, πληγωμένα σπλάχνα ή κατάγματα κρανίων. Επίσης λείψανα ιερών προσώπων φυλάσσονται σε χώρους λατρείας.²²

²¹ Pearce 2002: 15.

²² Αντζουλάτου-Ρετσίλα 2009: 101-102.

Τα αντικείμενα που συγκεντρώνονται σε μουσεία αποκτούν σημασία ανάλογη αφενός με τις επιλογές του καθενός ιδρύματος και αφετέρου με την προθυμία να αξιοποιήσει το συγκεκριμένο υλικό.²³ Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι τα ανθρώπινα υπολείμματα πάντα υπενθυμίζουν ότι κάποιος λείπει και γι' αυτό και από τον 18^ο αιώνα μ. Χ. έως το 1930, στο Παρίσι επικρατούσε η μόδα φύλαξης νεκρικών αναμνηστικών, που ανάμεσά τους περιλαμβάνονταν και τμήματα από την κόμη προσφιλών νεκρών.²⁴

Από τα ανθρώπινα υπολείμματα που σώζονται σε ελληνικά μουσεία αξίζει να αναφερθούν τα κρανία. Έτσι κρανίο από τη Χίο που προέρχεται από χριστιανό, που φονεύθηκε στον Άγιο Μηνά της Χίου από τους Τούρκους φυλάσσεται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο και θυμίζει τους αγώνες και τα βάσανα που υπέστησαν οι πιστοί της χριστιανικής θρησκείας.²⁵ Από τη Χίο προέρχεται και πλήρες κρανίο.²⁶

Από την Κρήτη έχει βρεθεί κρανίο που ανήκε σε υπερασπιστή της Μονής Αρκαδίου και φέρει ίχνη από τους τραυματισμούς του.²⁷

Στο ίδιο Μουσείο σώζεται ένα τμήμα του κρανίου του Πάνου Κολοκοτρώνη, γιού του Θεοδώρου, το οποίο έχει δύο μεγάλες οπές, από τις οποίες η καθεμία προήλθε από σφαίρα.²⁸

Δεύτερη κατηγορία ανθρωπίνων υπολειμμάτων που διαθέτει το Μουσείο αυτό είναι δείγματα οστών. Από αυτά διακρίνονται τα λείψανα αγίων που φυλάσσονται σε ξύλινη θήκη με μορφή ορθογωνίου παραλληλεπίπεδου, που εξωτερικά διακοσμείται με φυτική διακόσμηση ζωγραφισμένη στο χέρι. Τα λείψανα που φυλάσσονται είναι του αγίου Βασιλείου του Μεγάλου, του Γρηγορίου του Θεολόγου, του Ιωάννου του Χρυσοστόμου, του αγίου Χαραλάμπους, του αγίου Αντωνίου, του αποστόλου Ανδρέου, της αγίας Φιλοθέης, του αγίου Σεραφείμ, των αγίων Κοσμά και Δαμιανού, του αγίου Βλασίου, και του αγίου Ιωάννου του Ελεήμονος.²⁹

Υπάρχει και άλλη μια θήκη με σταυρό και λείψανα των αγίων Λουκά, Βαρνάβα, Λαζάρου, Χαραλάμπους, Θεοδώρου Στρατηλάτη, Ευφημίας, Αποστόλου Ανδρέου, Αρέθα, Νήφωνος, Γεωργίου, Δανιήλ, Θεοδώρου Τήρωνος. Η θήκη είναι ορθογώνια παραλληλεπίπεδη και φυλάσσει σταυρό ευλογίας του Κωνσταντίνου Οικονόμου του

²³ Pearce 2002: 24.

²⁴ Αντζουλάτου-Ρετσίδα 2009: 74.

²⁵ Ο. π. , 119-121.

²⁶ Ο. π. , 121.

²⁷ Ο. π. , 123.

²⁸ Ο. π.

²⁹ Αντζουλάτου-Ρετσίδα 2009: 125-130.

εξ Οικονόμων με τίμιο ξύλο και δύο ρηχές ορθογώνιες λειψανοθήκες με λείψανα των συγκεκριμένων αγίων. (εικόνες 1, 2)³⁰

Σε μια άλλη ασημένια θήκη φυλάσσεται οστό(εικόνα 3).³¹

Στο ίδιο Μουσείο φιαλίδιο υάλινο έχει στο εσωτερικό του μικρά γκριζόμαυρα θραύσματα από τα πυρίκαυστα οστά του Γεωργίου Ζαραμπούκα, που πυρπολήθηκε από τους Τούρκους στο σπίτι του στις 17 Απριλίου 1897. Η αποτρόπαια αυτή εις βάρος του ενέργεια επισφραγίστηκε με τον βιασμό και τη σφαγή της ηλικιωμένης μητέρας του, της οποίας την κοτσίδα πρόλαβαν και διέσωσαν οι γειτόνισσες. Το γεγονός αποκαλύπτει πώς λειτουργούν οι άνθρωποι σε περιόδους εχθροπραξιών.³²

Μια υδρία μαύρη, κατασκευασμένη από πηλό και με λαβές που εικονίζουν ανδρικές γενειοφόρες μορφές φυλάσσει τα οστά του Παύλου Βοναπάρτη γιού του Λουκιανού αδελφού του Ναπολέοντα.³³

Έχει διασωθεί και οστούν από το αριστερό ημιθωράκιο του Ανδρέα Μιαούλη.³⁴

Άλλη μορφή ανθρωπίνων υπολειμμάτων είναι τα δείγματα από την κόμη π.χ. της βασίλισσας Αμαλίας³⁵, από το γένη του Πατριάρχου Γρηγορίου του Ε΄(εικόνα 5)³⁶ και από την κόμη του στρατηγού Μακρυγιάννη³⁷, από την κόμη του λόρδου Βύρωνα³⁸ και από την κόμη του Επαμεινώνδα Δ. Δελιγεώργη³⁹, του Ίωνος Δραγούμη⁴⁰ και της Ζωής Δραγούμη.⁴¹

Ως υπολείμματα έχουν διατηρηθεί στο ίδιο Μουσείο και όργανα σώματος, όπως η καρδιά του Ιωάννη Κωλέττη⁴², του Σπυρομήλιου⁴³ του Κωνσταντίνου Κανάρη (εικόνα 6)⁴⁴ ενώ αιματοβαμμένο τμήμα του κεφαλόδεσμου του Μάρκου Μπότσαρη(εικόνα 7)⁴⁵ και ίχνη αίματος σε σημαία του οπλαρχηγού Γεωργίου Δασκαλάκη από την Κρήτη (εικόνα 8)⁴⁶ φυλάσσονται επίσης στις συλλογές του Μουσείου αυτού.

³⁰ Αντζουλάτου-Ρετσίλα 2009: 130-135.

³¹ Ο. π. , 135.

³² Ο. π. , 135-138.

³³ Ο. π. , 138-140.

³⁴ Ο. π. , 140-141.

³⁵ Ο. π. , 143-146.

³⁶ Ο. π. , 146-148.

³⁷ Ο. π. , 148-150.

³⁸ Ο. π. , 150-154.

³⁹ Ο. π. , 155.

⁴⁰ Ο. π. , 157-159.

⁴¹ Ο. π. , 160-161.

⁴² Ο. π. , 163-169.

⁴³ Ο. π. , 169- 170.

⁴⁴ Ο. π. , 170-180.

⁴⁵ Ο. π. , 181-182.

⁴⁶ Ο. π. , 182-184.

2.3. Ανθρώπινα υπολείμματα σε συλλογές και σε μουσεία: ηθικά διλήμματα

Παρόλο που η απόσπαση μελών του ανθρωπίνου νεκρού σώματος έχει θεωρηθεί απαξίωση του νεκρού, ωστόσο σε πολλές περιπτώσεις η ενέργεια αυτή σήμαινε διαφύλαξη και συνεκδοχικά διάσωση της ατομικής υπόστασης και τιμής του ή ακόμη διαφύλαξη της μνήμης του και πειστήριο του θανάτου του, ενώ χάρη σε αυτά δίνεται η ευκαιρία στους επιστήμονες να αντλήσουν στοιχεία για πρόσωπα και για ιστορικά γεγονότα.⁴⁷

Όμως έχει προκύψει το ερώτημα αν είναι ηθικό να περιλαμβάνονται σε συλλογές και σε μουσεία ανθρώπινα κατάλοιπα, που θα πρέπει να αποκτώνται μόνο εάν υπάρχει η δυνατότητα να φυλάσσονται με ασφάλεια και σεβασμό και εφόσον έχουν γίνει γνωστά τα στοιχεία των ομάδων, από τις οποίες προέρχονται.⁴⁸ Μπορεί να αποκτηθούν από συλλέκτες, οι οποίοι αντίθετα με τις επιταγές του Κώδικα Δεοντολογίας για τα Μουσεία σχετικά με τον αποκλεισμό κάθε κερδοσκοπικής ενέργειας⁴⁹ μπορεί να τα διαχειριστούν και να τα χρησιμοποιήσουν για εμπορικούς σκοπούς. Όμως το μουσείο έχει αποστολή να διαφυλάττει τα αντικείμενα που εκθέτει αποκλείοντας κάθε κερδοσκοπική ενέργεια.

Σήμερα, η δυνατότητα που προσφέρει στους επιστήμονες η τεχνολογία για διείσδυση στον γενετικό κώδικα των ανθρώπων, καθιστά δυνατή την αποκρυπτογράφηση προσωπικών στοιχείων του νεκρού μετά από εξέταση δειγμάτων από το σώμα του. Έτσι μπορούν να αντληθούν πληροφορίες για ιατρικά δεδομένα, τρόπο ζωής, αιτία του θανάτου. Η γνωστοποίηση αυτών των στοιχείων είναι χρήσιμη, γιατί δίνονται έτσι απαντήσεις σε ερωτήματα για τον βίο του νεκρού επιλύοντας απορίες και εμπλουτίζοντας την ιστορική γνώση. Ωστόσο ορισμένα μπορεί να θίξουν την προσωπικότητά του. Στην περίπτωση αυτή το ίδιο το μουσείο είναι υποχρεωμένο να ασκεί έλεγχο.⁵⁰

Τα ανθρώπινα υπολείμματα είναι δυνατόν να φυλάσσονται σε μουσεία αρκεί να εξασφαλίζεται η σωστή διαχείριση και συντήρησή τους. Αυτό προϋποθέτει ότι οι επιστήμονες του μουσείου διακρίνονται για το ήθος τους, στοιχείο που αφορά και

⁴⁷ Ο. π. , 70-72.

⁴⁸ Κώδικας Δεοντολογίας του I C O M για τα μουσεία 2006: 21,30-31.

⁴⁹ Ο. π. , 15.

⁵⁰ Ο. π. , 25.

τους εθελοντές, που συμβάλουν στην εκτέλεση εργασιών του μουσείου και οφείλουν και αυτοί να γνωρίζουν τη σχετική νομοθεσία.⁵¹

Τέλος επισημαίνεται ότι επειδή η μουσειακή διαχείριση των ανθρωπίνων υπολειμμάτων γίνεται ερήμην του νεκρού στον οποίον ανήκουν, απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή, επαγγελματική σοβαρότητα, σεβασμός και ήθος εκ μέρους των ειδικών που εμπλέκονται στη διαδικασία αυτή.

⁵¹ Ο. π. , 19.

Κεφάλαιο τρίτο

ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ

3.1. Ο «τόπος κατοικίας» των νεκρών σύμφωνα με την αρχαία ελληνική θεώρηση

Ο θάνατος είναι θέμα που απασχολεί από την αρχαιότητα τον άνθρωπο. Είναι ο αιώνιος αντίπαλός του, και κανένας θνητός έως σήμερα δεν έχει κατορθώσει να τον νικήσει. Μάλιστα κατά τη διάρκεια των πολέμων ή κατά την εξάπλωση λοιμών, που συγκλόνισαν τις κοινωνίες κατά διάφορα χρονικά διαστήματα, ο προβληματισμός ήταν βαθύς, αφού σε όλες τις περιπτώσεις δεν ήταν διαθέσιμες οι απαιτούμενες ιατρικές γνώσεις, προκειμένου να αποσοβηθεί. Αποτελούσε άλυτο μυστήριο και, επειδή ακριβώς προκαλούσε φόβο, δε μιλούσαν για αυτόν, και πάντοτε τον αντιμετώπιζαν με συγκεκριμένα έθιμα που επαναλαμβάνονται και κατά τη σημερινή εποχή.⁵²

Κατά την αρχαιότητα, ο ημίθεος Ηρακλής δεν κινδύνευσε από αυτόν και ενίσχυσε την ανθρώπινη αισιοδοξία, αφού του μνηθήκε στα Ελευσίνα Μυστήρια⁵³, που αναπαριστούσαν την κατάβαση στον Κάτω Κόσμο. Παράλληλα δεν έλλειψε η φαντασία τους για τη δημιουργία αρκετών μύθων, από τους οποίους ξεχωρίζει ο μύθος για την απαγωγή της Περσεφόνης, της μονάκριβης κόρης της Δήμητρας, από τον Πλούτωνα, τον θεό του Κάτω Κόσμου. Επίσης εδώ προστίθεται και η αφήγηση για την προσπάθεια του πανούργου Σίσυφου να ξεφύγει από τον Άδη και να επιστρέψει στον κόσμο των ζωντανών, όπως και για την προσπάθεια του Ορφέα να απομακρύνει από τον κόσμο των νεκρών τη νεκρή σύζυγό του Ευρυδίκη. Ο Σίσυφος και ο Ορφέας ήταν θνητοί και αδύναμοι να ανατρέψουν τους νόμους της σκοτεινής κατοικίας των νεκρών. Σχετική είναι και η περίπτωση των Δαναίδων.

Εκτός από τους παραπάνω μύθους έχουν εκφραστεί και απόψεις, που περιγράφουν ή οριοθετούν τον Κάτω Κόσμο. Η πιο κοινή αντίληψη τοποθετούσε τους νεκρούς στον Άδη, ο οποίος σύμφωνα με την Ιλιάδα του Ομήρου βρισκόταν κάτω από τη γη,

⁵² Burkert 1993: 399.

⁵³ Ο. π. , 439. – Το θέμα έχει απασχολήσει την ελληνική κοινωνία κατά τη βυζαντινή και σύγχρονη εποχή. Βλ. ενδεικτικά «Όψεις του πολιτισμικού φαινομένου» επιστημολογικές προσεγγίσεις του θανάτου και της ζωής.» Αντώνης Σταμούλης, Θεσσαλονίκη, Δ. Γ. Μαγριπλής (επιμέλεια) .

ενώ σύμφωνα με την Οδύσσεια πέρα από τον Ωκεανό, στη χώρα των Κιμμερίων, όπου πάντα επικρατούσε σκοτάδι και δεν ευδοκίμούσε κανένα άλλο φυτό εκτός από τον ασφόδελο, γιατί ποτέ εκεί δεν εμφανιζόταν ήλιος. Σύμφωνα με τους ποιητές ο Άδης αποτελούσε προσωποποιημένο θεό, αδελφό του Δία, με αποτέλεσμα να αποκαλείται και “ χθόνιος Ζεύς “. Κύρια χαρακτηριστικά του ήταν η μεγάλη πύλη του, την οποία δεν μπορούσαν να ξαναδιαβούν όσοι έμπαιναν, καθώς και το σκοτάδι, η μούχλα και το “ βδέλυγμα των Θεών “. Η είσοδός του είχε τοποθετηθεί στον Αχέροντα, όπου χυνόταν ο Πυριφλεγέθων, το πύρινο ποτάμι, και ο Κωκυτός, το ποτάμι των κλαυθμών, που ήταν παραπόταμος της Στύγας. Στον Αχέροντα βρισκόταν και η Αχερουσία λίμνη, που διέσχιζε ο πορθμέας των νεκρών με τη λέμβο του. Φρουρός αυτού του κόσμου ήταν ο τρικέφαλος σκύλος, ο Κέρβερος.⁵⁴

Ο θάνατος θεωρούνταν ως απλή αλλαγή της ζωής του ανθρώπου, ως μακρά αποδημία και αίδιο εξορία. Επίσης φαντάζονταν ως κατοικία των νεκρών έναν χώρο υπόγειο, πολύ πλατύτερο του τάφου, στα δυτικά πέρατα της γης, όπου όλες οι ψυχές ζούσαν συγκεντρωμένες και αμείβονταν ανάλογα με τη διαγωγή που είχαν επιδείξει όσο ήταν ζωντανοί. Έμοιαζαν με είδωλα των νεκρών και τριγυρνούσαν σα σκιές. Κάποτε συγκεντρώνονταν και δικάζονταν σε ένα συγκεκριμένο μέρος του Άδη από τους δικαστές του κόσμου αυτού, τον Μίνωα, τον Ροδάμανθου και τον Αιακό. Ο δρόμος που οδηγούσε εκεί ονομαζόταν τρίστρατο, επειδή χωριζόταν σε τρία μέρη. Από αυτά το ένα οδηγούσε στα νησιά των Μακάρων, ενώ το άλλο στον Τάρταρο. Οι δίκαιες ψυχές σύμφωνα με τους κριτές κατέληγαν στα νησιά των Μακάρων, όπου ζούσαν σε πλήρη ευδαιμονία, σε αντίθεση με τους αδίκους, οι οποίοι κατέληγαν στον Τάρταρο, όπου εκεί ακολουθούσε ποινή και καταδίκη.

Επειδή θεωρούσαν ότι οι νεκροί δε μπορούσαν να αποβάλουν τα θετικά και τα αρνητικά στοιχεία που είχαν όσο ήταν ζωντανοί, οι ζωντανοί συγγενείς τους απέδιδαν τα κτέρεα, τις νεκρικές τιμές, για να εκπληρώσουν τις επιθυμίες τους. Πίστευαν ότι η ψυχή τους, αν και βρισκόταν κάτω από τη γη, συνέχιζε να ζει με τους ανθρώπους, γιατί για μεγάλο χρονικό διάστημα ήταν ενωμένη με το σώμα, μέχρι που αυτοδιαλυόταν. Όσο όμως ζούσαν στον Άδη, δεν είχαν συνείδηση, και την αποκτούσαν, όταν έπιναν μαύρο αίμα. Αίμα κυρίως από τους νεκρούς των μαχών και από τους πληγωμένους έπιναν οι Κήρες κακοποιά πνεύματα που άλλοτε ταυτιζόνταν με τις ψυχές των νεκρών και άλλοτε εκλαμβάνονταν ως μοίρες. Από τους νεκρούς

⁵⁴ Ο. π. , 410-412.

όσοι παρέμεναν άταφοι, πλανιόνταν σα φαντάσματα, γίνονταν κακοποιοί και βασάνιζαν τους ζωντανούς. Για αυτόν τον λόγο ήταν αποτρόπαιο συμβάν να παραμείνει νεκρός άταφος.⁵⁵

Επειδή πίστευαν ότι οι νεκροί, που δεν μπορούσαν να αναπαυτούν ούτε και στον τάφο τους, τριγύριζαν κοντά του σπέρνοντας απειλές και φόβο στους περαστικούς, οι ζωντανοί τους φοβούνται και τους προσέγγιζαν με προσφορές, για να τους καταστήσουν ευνοϊκούς. Επίσης, επειδή το φίδι τρώμαζε πάντα, θεωρούσαν ότι ο νεκρός εμφανιζόταν με τη μορφή του, επηρεασμένοι από την αντίληψη ότι ο νωτιαίος μυελός του σώματος μεταβαλλόταν σε φίδι.⁵⁶

3.2. Οι χθόνιοι θεοί

Για έναν κόσμο σκοτεινό, όπως ήταν οι νεκροί, οι αρχαίοι είχαν πλάσει και τους αντίστοιχους θεούς, τους οποίους επικαλούνταν σε τελετές που σχετιζονταν με τους νεκρούς και ονομάζονταν χθόνιοι, γιατί ανήκαν στη γη. Ωστόσο, επειδή πίστευαν ότι όλα προκαθορίζονταν από τη μοίρα, θεωρούσαν ότι ούτε και οι θεότητες είχαν την ικανότητα να τους προστατεύσουν από τον θάνατο και να τους αναστήσουν.⁵⁷

Από τους χθόνιους θεούς οι πιο χαρακτηριστικοί ήταν ο Άδης και η σύζυγός του η Περσεφόνη, οι Τιτάνες και οι Ερινύες, οι οποίες είχαν συνδεθεί με τα βασανιστήρια στα οποία υπέβαλαν τους θνητούς σε περίπτωση που είχαν διαπράξει κάποιο σημαντικό αδίκημα⁵⁸, όπως συνέβη στην περίπτωση του μητροκτόνου Ορέστη, γιού του Αγαμέμνονα. Επίσης στο σύνολο αυτών των θεών περιλαμβάνονταν και η Δήμητρα, μητέρα της Περσεφόνης. Ο γιός της Περσεφόνης, ο χθόνιος Διόνυσος, συγκαταλεγόταν σε αυτήν την κατηγορία θεοτήτων μαζί με την Εκάτη, που θεωρούνταν θεά της νυχτερινής μαγείας και μπορούσε να εισέρχεται και στον Κάτω Κόσμο. Εδώ μπορεί να προστεθεί και ο Ερμής ως συνοδός των ψυχών στον Κάτω Κόσμο, καθώς και ο χθόνιος Ζεύς, αντίστοιχος με τον Ολύμπιο Δία, που προστάτευε τον υπόγειο αυτόν κόσμο. Τέλος, ο χθόνιος Ζεύς ο Μειλίχιος ή Μιλίχιος, ήταν για τους περισσότερους μία πατρική ένθρονη μορφή, που πολλές φορές παριστανόταν ως φίδι.⁵⁹

⁵⁵ Βρεττός 2003: 128-133.

⁵⁶ Burkert 1993: 409.

⁵⁷ Ο. π. , 420-421.

⁵⁸ Ο. π. , 418.

⁵⁹ Ο. π. , 418-419.

3.3. Τα ταφικά έθιμα των αρχαίων Ελλήνων

α) Οι διαδικασίες της νεκρικής τελετής

Όπως προκύπτει από τα προηγούμενα, κατά την αρχαιότητα απέδιδαν ιδιαίτερη σημασία στο μυστήριο του θανάτου, καθώς και στη νεκρική τελετή, με την οποία τιμούσαν τον νεκρό, καθώς τον οδηγούσαν αναπαυμένο στον Κάτω Κόσμο. Η τελετή αυτή δεν ήταν ενιαία και περιελάμβανε ποικίλες διαδικασίες: τον καλλωπισμό, την πρόθεση, τη δημόσια έκθεση του νεκρού, την εκφορά, την κηδεία, την ταφή με νεκρικές προσφορές και τέλος το νεκρόδειπνο.⁶⁰

Ο καλλωπισμός ξεκινούσε, αφότου οι πιο στενοί συγγενείς έκλειναν τα μάτια του νεκρού. Από αυτούς οι πιο στενές συγγενικά γυναίκες, που ηλικιακά είχαν ξεπεράσει τα εξήντα χρόνια, φρόντιζαν τον νεκρό με σκέπασμα του προσώπου, λούσιμο και επάλειψη του σώματος με αρωματικό λάδι, περιτύλιγμα του σώματος με ταινίες και ύστερα με λινό σεντόνι, που ονομαζόταν φάρος. Μετά στεφάνωναν το κεφάλι με φρέσκα άνθη ή χρυσό ή άλλο μέταλλο ως έπαθλο του αγώνα της ζωής και στη συνέχεια το στόλιζαν με κορδέλες και κοσμήματα. Κατά τους προϊστορικούς χρόνους τοποθετούσαν στο κεφάλι του νεκρού και προσωπίδα. Επίσης αποτελούσε συνήθεια να τοποθετούν οβολό, γνωστό ως δανάκη, στο στόμα του νεκρού για την πληρωμή του πορθμέα, που θα τον οδηγούσε στον Άδη, όπως αναφέρει ο Λουκιανός, ο οποίος τονίζει ότι τον έντυναν, για να μην κρυώσει στο πορθμείο και για να μην εμφανιστεί γυμνός μπροστά στον Κέρβερο. Το νόμισμα αυτό αναφέρει και ο Αριστοφάνης. Εξάλλου οι Ορφικοί εφοδίαζαν τους νεκρούς με μικρές χρυσές πλάκες, στις οποίες χάραζαν το σύνθημα της πίστης τους και τις οποίες θα τις επιδείκνυαν οι νεκροί ως διαβατήριο, προκειμένου να περάσουν τις πύλες του Κάτω Κόσμου.⁶¹

Τον καλλωπισμό ακολουθούσε η πρόθεση, η οποία διαρκούσε μία ολόκληρη ημέρα, αν και σύμφωνα με τον Πλάτωνα έπρεπε να διαρκεί όσο διάστημα χρειαζόταν για να διαπιστωθεί ο θάνατος. Προτιμότερο ήταν το διάστημα των τριών ημερών, αν και πολλές φορές η διάρκεια καθοριζόταν από την αξία και τη θέση του νεκρού. Μόνο αυτούς που πέθαιναν μακριά από τον τόπο όπου θα ενταφιάζονταν μπορούσαν να τους θάψουν αργότερα από ό, τι συνήθως. Αλλά και αυτούς των οποίων καθυστέρουσαν την ταφή δεν τους άφηναν χωρίς φροντίδα, καθώς τους ταρίχευαν χρησιμοποιώντας κατάλληλες ουσίες, όπως το μέλι.⁶²

⁶⁰ Ο. π. , 401.

⁶¹ Βρεττός 2003: 93.

⁶² Ο. π. , 96-100.

Μια ημέρα προτού αρχίσει αυτή η διαδικασία τοποθετούσαν μπροστά από την πόρτα του σπιτιού ένα δοχείο με νερό πηγής, για να εξαγνίζονται από το μίasma του νεκρού όσοι πήγαιναν στο σπίτι του για την πρόθεση. Το δοχείο αυτό, που το θεωρούσαν μiasμένο, ονομαζόταν «όστρακον» και «αρδάνιον», ήταν πήλινο και το μετέφεραν από άλλο σπίτι στο σπίτι του νεκρού. Αρχικά τοποθετούσαν τον νεκρό στη νεκρική κλίνη, γνωστή ως «λέχο», με το κεφάλι ανασηκωμένο επάνω σε μαξιλάρι, καθώς τα πόδια του ήταν στραμμένα προς την είσοδο του σπιτιού. Ανασήκωναν το κεφάλι για να μην παραμένει ανοιχτό το στόμα και χρησιμοποιούσαν ταινίες τις οθόνες. Γύρω από τη νεκρική κλίνη τοποθετούσαν ζωγραφισμένα πήλινα αγγεία, τις «ληκύθους», και πλακούντα με μέλι, τον «μελιτούττα», ως τροφή του Κέρβερου. Τη νεκρική κλίνη κάλυπταν με λινό ύφασμα που χρησιμοποιούσαν και στην πρόθεση. Εκτός από αυτά στην Αθήνα σύμφωνα με τον Αριστοφάνη⁶³ τοποθετούσαν κάτω από το σώμα του νεκρού ρίγανη και τέσσερα κομμάτια κλήματος μέσα σε ταινίες, ενώ στη Σπάρτη χρησιμοποιούσαν κλαδιά ελιάς.⁶⁴ Και όπως εικονίζονται σε σαρκοφάγους της ύστερης μυκηναϊκής εποχής και σε ταφικά αγγεία της γεωμετρικής εποχής, ο νεκρός πλενόταν και ντυνόταν από γυναίκες που συμμετείχαν στο πένθος. Έδεναν στο κεφάλι του μία ταινία ή τοποθετούσαν ένα στεφάνι και τον εξέθεταν σε κοινή θέα στο σπίτι του, περιτριγυρισμένο από τους συγγενείς του. Αυτοί έστεκαν γύρω από τη νεκρική κλίνη και μαζί με φίλους φορούσαν μαύρα, γκρίζα ή λευκά ρούχα και είχαν κούρεμα το οποίο υπεδείκνυε το πένθος τους, ενώ όσα μαλλιά κόβονταν τα κρεμούσαν έξω από την εξώπορτα.⁶⁵

Από όλο αυτό το σκηνικό δεν ήταν δυνατό να παραλειφθεί και ο θρήνος, ο οποίος αποτελούσε καθήκον των γυναικών, παρόλο που συγγραφείς όπως ο Πλάτωνας⁶⁶ τον καυτηρίαζαν, θεωρώντας ότι έπρεπε να απαγορεύεται.⁶⁷ Σε περίπτωση που απουσίαζαν οι γυναίκες, προκειμένου να υπάρχει κάποιος που θα μοιρολογούσε, προσελάμβαναν ή κυριολεκτικά νοίκιαζαν γυναίκες, που ήταν προορισμένες για αυτόν τον σκοπό.

Κατά τη διάρκεια του θρήνου οι γυναίκες είτε ήταν συγγενείς του νεκρού είτε άσχετες με τον νεκρό τραβούσαν τα μαλλιά τους και ταυτόχρονα τα έκοβαν, χτυπούσαν το στήθος τους και έγδερναν τα μάγουλά τους, για να εξωτερικεύσουν το

⁶³ Αριστοφάνης, *Εκκλησιάζουσαι*, στ. 1030-1033.

⁶⁴ Βρεττός 2003: 96-97.

⁶⁵ Ο. π., 97-98.

⁶⁶ Πλάτων, *Νόμοι IB'*, 960^a.

⁶⁷ Βρεττός 2003: 99.

μίασμα. Παράλληλα, έριχναν στάχτη στο κεφάλι τους φορώντας ενδύματα βρώμικα και σχισμένα. Πρέπει, επίσης, να αναφερθεί ότι όλες αυτές οι σκηνές εξελίσσονταν μέσα στο σπίτι του νεκρού, που βρισκόταν ολόκληρο σε αναστάτωση, προκειμένου να υποδηλωθεί ότι και τα άψυχα αντικείμενα ήταν τόσο συνδεδεμένα με τον ίδιο τον νεκρό, που και αυτά θρηνούσαν.⁶⁸ Μόνον οι γυναίκες που ήταν ηλικιακά μικρότερες των εξήντα ετών απαγορευόταν να παρευρίσκονται σε όλη τη διάρκεια της πρόθεσης, εκτός εάν ήταν πολύ στενοί συγγενείς. Μόνο οι κόρες εξαδέλφων δικαιούνταν να μπαίνουν στο σπίτι του νεκρού μετά από την εκφορά του.⁶⁹

Μετά από αυτήν τη διαδικασία της πρόθεσης, κατά το πρωινό της τρίτης ημέρας, με την οποία συνέπιπτε η τρίτη ημέρα από τον θάνατο του νεκρού, ακολουθούσε η εκφορά, κατά την οποία διατίθετο ειδική άμαξα για τους επιφανείς νεκρούς. Κατά το στάδιο αυτό η νεκρική κλίνη μεταφερόταν είτε στα χέρια από τους οικείους ή τους στενούς συγγενείς είτε σε άρμα. Συνήθως όταν ξεκινούσε η νεκρική πομπή ακολουθούσαν θυσίες ή σπονδές. Αργότερα πλήρωναν άτομα, τους «νεκροφόρους», που μετέφεραν τη νεκρική κλίνη. Κατά την άποψη του Πλάτωνα⁷⁰ κατά τη διάρκεια της εκφοράς απαγορευόταν να μεταφέρουν τον νεκρό ξεσκέπαστο μέσα στους δρόμους, όπου ήταν πιθανό να προκαλείται φασαρία.⁷¹ Συνόδευαν τους νεκρούς ανεξαρτήτως της κοινωνικής τους θέσης μέχρι τον τάφο πολλά άτομα μαζί, καταλήγοντας πάλι σε δυνατούς θρήνους. Οι άνδρες βιάδιζαν μπροστά και οι γυναίκες ακολουθούσαν. Μπροστά από όλους βιάδιζε μια γυναίκα που κρατούσε το αγγείο για τις σπονδές. Ολόκληρη την πομπή ακολουθούσαν αυλητές, που ήταν συνήθως δέκα σύμφωνα με τον νόμο του Σόλωνα. Μια εκφορά ήταν επιτυχημένη όταν ακολουθούσε λαός. Όταν κάποιος είχε πεθάνει μετά από χρήση βίας, συγγενής του μετέφερε μπροστά από όλη την πομπή ένα δόρυ, προκειμένου να δείξουν ότι θα εκδικηθούν τον δολοφόνο και ότι ο νεκρός δεν πέθανε από φυσιολογική αιτία. Παράλληλα συγγενής δήλωνε επάνω από τον τάφο του νεκρού ότι απαγορευόταν στον δολοφόνο να πλησιάζει τους ιερούς και δημόσιους χώρους. Αυτά ίσχυαν έως ότου κριθεί ο δολοφόνος.⁷²

Όταν η πομπή έφτανε στο νεκροταφείο, άρχιζε η ταφή, που ήταν πολύ σημαντική για τον ίδιο τον νεκρό, καθώς ισοδυναμούσε με ανάπαυση της ψυχής του. Αξίζει να

⁶⁸ Burkert 1993: 402.

⁶⁹ Βρεττός 2003: 99.

⁷⁰ Πλάτων, *Νόμοι IB*, 960^a.

⁷¹ Βρεττός 2003: 100-101.

⁷² Ο. π., 102-103.

σημειωθεί ότι οι συνήθειες που ακολουθούνταν κατά τη διάρκειά της διέφεραν από τόπο σε τόπο και από εποχή σε εποχή. Η ταφή συνήθως γινόταν ή με καύση του σώματος του νεκρού και με ενταφιασμό της τέφρας του ή μόνο με ενταφιασμό του σώματος. Στην Αθήνα κατά το 750π.Χ. γίνεται το πέρασμα από την καύση στον ενταφιασμό και από το 700π.Χ. στην καύση,⁷³ η οποία οριστικοποιήθηκε κατά το 425-400π.Χ.⁷⁴

Από αυτούς τους δύο τρόπους η καύση ήταν πολύ συνηθισμένη, γιατί από πολύ παλιά, ακόμη και από την εποχή του Ομήρου⁷⁵, θεωρούσαν ότι η φωτιά λύτρωνε τα πτώματα των νεκρών. Με αυτήν εξουδετερωνόταν η δύναμη των νεκρών και οι ψυχές αναχωρούσαν από τον κόσμο των ζωντανών.⁷⁶ Πριν από την καύση άλειφαν τον νεκρό με πολλή αλοιφή και μέλι. Την καύση προτιμούσαν όταν υπήρχε πόλεμος ή επιδημία, γιατί οι νεκροί σε τέτοιες περιπτώσεις ήταν πολλοί.

Απαραίτητη για την καύση ήταν η πυρά που είχε τετράγωνο ή παραλληλεπίπεδο σχήμα και το μέγεθός της καθοριζόταν από την κοινωνική θέση του νεκρού. Υψωνόταν κοντά στον χώρο της ταφής. Στη μέση της πυράς τοποθετούσαν το νεκρό και κατά την καύση καίγονταν και αρωματικά ξύλα, καθώς ρίχνονταν στη φωτιά διάφορα έλαια και αρώματα. Κατά την καύση γίνονταν σπονδές και ύστερα ρίχνονταν στη φωτιά τα αγγεία και τα άλλα κτερίσματα. Και γύρω από τη φωτιά στέκονταν συγγενείς και φίλοι του νεκρού. Μετά από την καύση οι κοντινοί συγγενείς και ιδιαιτέρως ο γιός του νεκρού μάζευαν τα οστά και τη στάχτη. Τα οστά του τα έπλεναν με κρασί, τα τοποθετούσαν σε αμφορείς και τα έθαβαν σε στρογγυλούς λάκκους, αφού σκέπαζαν τα δοχεία με μαύρο ύφασμα. Κάποτε- κατά την αρχαϊκή περίοδο στην ιστορία της Αθήνας- η καύση γινόταν μέσα στους λάκκους. Μετά από την καύση κάποιου που είχε πεθάνει σε πόλεμο έκαιγαν και τα όπλα του.

Ο ενταφιασμός παρουσιάζεται ως πιο συνηθισμένος κατά τον 8^ο αιώνα π. Χ.⁷⁷. Οι νεκροί τοποθετούνταν σε κιβώτια διαφόρων σχημάτων και υλικών, όπως από πηλό, που ονομάζονταν σοροί, πύελοι, λάρνακες, δροίται, σαρκοφάγοι και θάβονταν με το κεφάλι προς την ανατολή ή προς τη δύση ανάλογα με τα έθιμα του τόπου. Συνήθως ο ενταφιασμός αυτός γινόταν έξω από την πόλη, για να μην μολύνει τους ζωντανούς. Σε περίπτωση που ο νεκρός ήταν Αθηναίος γαιοκτήμονας τον ενταφίαζαν στην

⁷³ Morris 1997: 33.

⁷⁴ Ο. π. , 141.

⁷⁵ Όμηρος, *Ιλιάς* Η' 408.

⁷⁶ Burkert 1993: 401.

⁷⁷ Ο. π.

κτήματά του, ενώ κατά τους ιστορικούς χρόνους μπορούσαν να τον θάψουν μέσα στην πόλη. Σε ταφές προϊστορικών χρόνων έχουν βρεθεί νεκροί με δεμένα χέρια ή στρεβλωμένα σώματα, πρακτική που εφάρμοζαν από φόβο μήπως αυτοί σηκωθούν και βρικολακιάσουν. Συνηθισμένοι ήταν και οι τάφοι σε δρόμους ή κοντά στις πύλες μιας πόλης, όπως ο τάφος του Θουκυδίδη. Εάν ο νεκρός ήταν δούλος, θα ενδιαφερόταν για αυτόν ο κύριός του, εάν ήταν ελεύθερος, θα τον φρόντιζε εκείνος που διαχειριζόταν την περιουσία του, και εάν δεν είχε περιουσία οι συγγενείς του. Και εάν δεν υπάκουαν όσοι είχαν υποχρέωση να τον φροντίσουν τότε ο δήμος αναλάμβανε την κηδεία και οι υπεύθυνοι επιβαρύνονταν με τα έξοδα στο διπλάσιο.⁷⁸ Όσοι αυτοκτονούσαν, ενταφιάζονταν εκτός του κοινού νεκροταφείου έχοντας υποβληθεί σε αφαίρεση του χεριού τους με το οποίο κρατούσαν κατά την αυτοκτονία τους το φονικό όπλο. Επάνω από τον τάφο τους απαγορευόταν να υπάρχει ταφόπλακα («σήμα») με το όνομά τους, για να μη γνωρίζει κανείς ποιοι ήταν, γιατί η αυτοκτονία ήταν παράπτωμα. Ο Πλάτωνας⁷⁹ και ο Αισχίνης⁸⁰ θεωρούσαν σωστό να ενταφιάζονται οι συγκεκριμένοι νεκροί σε απόσταση από τους υπολοίπους, κατά προτίμηση σε ακατοίκητες και δυσπρόσιτες περιοχές στην άκρη των δώδεκα τμημάτων της χώρας χωρίς τιμές και στήλη με το όνομά τους επάνω στον τάφο. Όσοι σκοτώνονταν από κεραυνό ήταν ιεροί νεκροί και ενταφιάζονταν εκεί όπου χτυπήθηκαν. Και όσοι ήταν εγκληματίες υπεύθυνοι για δολοφονίες δεν ενταφιάζονταν, αλλά πετούσαν τα σώματά τους σε τόπους προορισμένους για αυτόν τον σκοπό, όπου επίσης πετούσαν και τα ρούχα και τα σχοινιά όσων πνίγονταν μετά από το κατέβασμά τους από την κρεμάλα. Και ο Πλάτωνας⁸¹ αναφέρεται σε τέτοιους νεκρούς, ανάμεσα στους οποίους περιλαμβάνει τους πατροκτόνους και τους ιερόσυλους.⁸²

Μόλις ολοκληρωνόταν ο ενταφιασμός ακολουθούσε το νεκρόδειπνο, το οποίο προϋπέθετε οπωσδήποτε θυσία ζώων. Συνήθιζαν να καίνε τα ζώα στη νεκρική πυρά μαζί με τον νεκρό. Κατά τη γεωμετρική εποχή το φαγητό ετοιμαζόταν ή τρωγόταν δίπλα από τον τάφο. Αργότερα το νεκρόδειπνον ή περίδειπνον διοργανωνόταν στο σπίτι.⁸³

⁷⁸ Βρεττός 2003: 109-110.

⁷⁹ *Νόμοι* Θ', 873C

⁸⁰ Αισχίνης, *Κατά Κτησιφώντος* 244-245.

⁸¹ Πλάτων, *Νόμοι* ΙΒ' 960.

⁸² Βρεττός 2003: 93-112.

⁸³ Ο. π., 403.

Διασώζονται μαρτυρίες από την Ιλιάδα και τα γεωμετρικά ταφικά αγγεία που πληροφορούν ότι κατά την πρώιμη εποχή, μετά από την ταφή ενός σημαντικού νεκρού διοργανωνόταν αγών. Με αυτόν η λύπη του πένθους καταπραϊνόταν. Κατά τον 7^ο αιώνα π. Χ. ο αγών συνηθιζόταν για τους ήρωες, αλλά σταδιακά αντικαταστάθηκε από τους πανελληνίους αγώνες. Παρόλο αυτά και κατά την ελληνιστική εποχή υπάρχουν μαρτυρίες σχετικά με αγώνες προς τιμήν ηρωποιημένων νεκρών.⁸⁴

β) Τόποι ενταφιασμού και μορφές τάφων

Οι τάφοι ποίκιλλαν ανάλογα με τη χρονική περίοδο κατά την οποία γινόταν η ταφή, καθώς και με την τοποθεσία που επιλεγόταν. Οι πρώτοι τάφοι που έχουν ανασκαφεί βρίσκονται σε σπήλαια και χρονικά τοποθετούνται στις αρχές της μεσολιθικής εποχής(8000- 5000 π. Χ.). Πρόκειται για απλούς αβαθείς μικρούς λάκκους στο δάπεδο των σπηλαίων, όπου οι νεκροί θάβονταν με μαζεμένα γόνατα, διπλωμένα χέρια στο στήθος και λίγο κυρτά στον κορμό. Επάνω από αυτούς τους τάφους σώριαζαν πέτρες. Αργότερα κατά τη νεολιθική εποχή(2700- 1900 π. Χ.) οι τάφοι ήταν λάκκοι κυκλικοί ή ορθογώνιοι και επενδυμένοι εσωτερικά με πέτρες- πλάκες. Έχουν βρεθεί και τάφοι γνωστοί ως τάφοι- πίθοι. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε όλους αυτούς τους τάφους της νεολιθικής εποχής δεν έχουν βρεθεί κτερίσματα, γιατί αυτά συνηθίζονταν από την πρώιμη εποχή του χαλκού.

Κατά αυτήν τη χρονική περίοδο οι τάφοι έγιναν θηκοειδείς ή κιβωτιόσχημοι έχοντας σχήμα τραπεζίου. Κάποιοι ήταν ψευδοθολωτοί, γιατί είχαν μέγεθος μικρό και σχήμα κυκλικό ή ευθύγραμμο και ήταν κτισμένοι με πλάκες, και κάποιοι άλλοι ήταν κτιστοί θολωτοί. Υπήρχαν και τα ορθογώνια ταφικά περιφράγματα, που ήταν υπέργειοι τάφοι κτισμένοι με πέτρες- πλάκες και αποτελούν τους προγόνους των μυκηναϊκών τάφων. Εμφανίστηκαν ταυτοχρόνως με τα πρώτα οργανωμένα νεκροταφεία στις Κυκλάδες, στον Άγιο Κοσμά Αττικής. Μόνο κατά το τέλος της πρώιμης εποχής του χαλκού παρουσιάστηκαν οι τάφοι- τύμβοι σε περιοχές της Δυτικής Ελλάδας, όπως στον Άγιο Ιωάννη Μεσσηνίας, στο Νυδρί Λευκάδας. Αυτοί ήταν κιβωτιόσχημοι και λακκοειδείς, επάνω τους σώριαζαν χώμα σχηματίζοντας μικρό λοφίσκο(τύμβο), εξαιτίας του οποίου ονομάζονταν και κολωνοί ή χώματα. Τριγύρω από τον λόφο κατασκεύαζαν λίθινη ζώνη, για να μην υποχωρήσουν τα χώματα αυτών των τάφων. Σε περιοχές όπως στις Κυκλάδες οι τάφοι ήταν λαξευτοί

⁸⁴ Ο. π. , 404.

σε βράχο τετράγωνο ή θαλαμοειδείς. Πρόκειται για τάφους γενών ή οικογενειών. Τα μέλη μίας οικογένειας με ανύπαντρους συγγενείς ενταφιάζονταν μέσα σε έναν μεγάλο και βαθύ τάφο. Το πρώτο από τα άτομα που πέθαινε από την οικογένεια είχε κτερίσματα και μετά χρησιμοποιούσαν τον τάφο του για μια γενιά περίπου.⁸⁵ Όταν ένας οικογενειακός τάφος γέμιζε ή λαξευόταν ένας άλλος ή μεταφέρονταν τα οστά των παλαιότερων νεκρών αλλού, στον ίδιο θάβονταν οι νέοι νεκροί. Γι' αυτό και το βάθος του τάφου καθοριζόταν από τον αριθμό των ενταφιασμών που επρόκειτο να γίνουν μέσα σε αυτόν.⁸⁶

Στην ηπειρωτική Ελλάδα κατά τη μέση εποχή του χαλκού(1900- 1580 π. Χ.) είναι συνήθεις οι ατομικοί κιβωτιόσχημοι τάφοι. Εσωτερικά έχουν επενδυθεί από τέσσερις πέτρινες πλάκες και γίνονται πιο ευρύχωροι προς το τέλος της εποχής και κατάλληλοι για περισσότερες ταφές. Οι λόγοι για τους οποίους αυξήθηκε ο αριθμός τους ήταν η μετανάστευση, η αλλαγή των κοινωνικών δεδομένων εξαιτίας της κατάρρευσης των μυκηναϊκών βασιλείων και η επιστροφή σε παλαιότερες συνήθειες της μεσοελλαδικής εποχής.⁸⁷

Στις Μυκήνες κατά τον 17^ο - 16^ο αιώνα π. Χ. για τους βασιλείς επιλέγονταν οι κάθετοι λακκοειδείς τάφοι. Αυτοί ήταν τετράγωνα ορθογώνια ορύγματα σκαμμένα σε βράχο και επενδυμένα εσωτερικά με τοίχους, επάνω στους οποίους τοποθετούσαν δοκάρια και ύστερα σκεπή από πλάκες ή καλάμια και χώμα ή στεγανό πηλό. Πιο συνηθισμένοι για τους βασιλείς και τους άρχοντες ήταν οι θολωτοί τάφοι που είχαν λίθινη επένδυση και τις περισσότερες φορές εσωτερικά έμοιαζαν με κυψέλη. Σε αυτούς οδηγούσαν κατηφορικοί δρόμοι που μόλις τελείωνε η ταφή σκεπάζονταν με χώμα. Ονομάζονταν θησαυροί και ήταν οριζόντιοι.

Σε μεταγενέστερες χρονικές περιόδους εμφανίζονται και τάφοι από τους οποίους ο καθένας είχε επάνω του ένα λίθο που αποτελούσε το σήμα του. Επιτρεπόταν να είναι και μια απελέκητη πέτρα που σήμαινε τον μυστηριώδη φύλακα του νεκρού. Κατά τον 6^ο αιώνα π. Χ. τα αθηναϊκά επιτύμβια σήματα στην Αθήνα ήταν επιβλητικά.⁸⁸ Σταδιακά από τους ελάχιστα πελεκημένους επιμήκεις λίθους παρατηρείται μετάβαση στις επιτύμβιες στήλες που κοσμούνταν είτε από ανάγλυφη επιγραφή με το όνομα του νεκρού, το πατρώνυμο και το δήμο, όπου ανήκε,⁸⁹ είτε από επίγραμμα σε έμμετρη

⁸⁵ Morris 1997: 237.

⁸⁶ Ο. π. , 240.

⁸⁷ Burkert 1993: 401.

⁸⁸ Morris 1997: 164.

⁸⁹ Ο. π. , 198.

μορφή, είτε από ζωγραφική παράσταση. Τέτοιες στήλες έφτασαν στην ακμή τους κατά τον 5^ο και 4^ο αιώνα π. Χ. Τις θεωρούσαν αντιπροσωπευτικές των νεκρών, με αποτέλεσμα να τις πλένουν, να τις αλείφουν και να τις τυλίγουν με ταινίες κατά τις νεκρικές εορτές.⁹⁰ Κατά το 425π. Χ. όλα αυτά εξαφανίζονται, καθώς επιστρέφουν οι μεγάλοι τάφοι, τους οποίους κατήργησε ο Δημήτριος Φαληρέας το 317π. Χ.⁹¹

Όσοι πέθαιναν σε μάχες ενταφιάζονταν σε τάφους που αποτελούνταν από λίθινα μνημεία του τύπου βωμών με αγάλματα στην κορυφή και δέκα λίθινες επιγραφές με τα ονόματα των νεκρών και τουλάχιστον το 394π. Χ. με μια γλυπτή ζωφόρο. Κατά τον 5^ο αιώνα π. Χ. στην Αθήνα οι τάφοι λειτουργούσαν ως δημιουργοί ενός κοινού ιδεώδους. Οι ανδρείοι άνδρες μεγάλωναν την αρετή και τη διαχρονικότητα της Αθήνας ως κοινότητας αξιόμαχων ανδρών και οι Αθηναίοι κατά επέκταση ήταν οι μόνοι γηγενείς Έλληνες πολίτες της ενδοξότερης από όλες τις πόλεις.⁹² Για αυτό και τους ενταφίαζαν κοντά στην πύλη της πόλης.⁹³

Από τον 4^ο αιώνα π. Χ. και μετά οι τάφοι ήταν υπόγειοι με έναν ή δύο θαλάμους και καμαρωτή σκεπή και εξωτερικά έμοιαζαν με σπίτι του οποίου η πρόσοψη ήταν διακοσμημένη με ανάγλυφες ζωοφόρους, μαρμάρινα θυρόφυλλα και γραπτές παραστάσεις. Αυτοί είναι γνωστοί ως μακεδονικοί τάφοι.

Από τον 8^ο αιώνα π. Χ. έως και τους πρώτους ρωμαϊκούς χρόνους υπήρχαν οικογενειακοί τάφοι με συνεχείς ταφές. Αυτοί ήταν λαξευτοί σε βραχώδεις πλαγιές. Γνωστοί εκείνη τη χρονική περίοδο ήταν και οι λακκοειδείς, ορθογώνιοι λαξευτοί και κιβωτιόσχημοι κεραμοσκεπείς τάφοι με πλούσια κτερίσματα.

Έχει παρατηρηθεί ότι συνήθως ο χώρος των τάφων ξεχώριζε από τους οικισμούς όσο αναπτυσσόταν η πόλη- κράτος. Οι τάφοι συγκεντρώνονταν κατά μήκος των κύριων δρόμων που οδηγούσαν έξω από την πόλη, όπως συμβαίνει στην Αθήνα με την περίπτωση του Κεραμεικού. Αυτόν χρησιμοποιούσαν από το 1100 π. Χ. έως το 200 π. Χ. και μετά πάλι κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους.⁹⁴ Στην αγορά της πόλεως ή στο βουλευτήριο ενταφίαζαν όσους ήθελαν να τιμήσουν. Συνήθιζαν να ενταφιάζουν τους πλουσίους σε πολυτελείς περιβόλους και τους φτωχούς στην προγονική γη, από όπου κατάγονταν.⁹⁵ Κηδείες μικρών παιδιών σπάνια οργανώνονταν,⁹⁶ τουλάχιστον

⁹⁰ Burkert 1993: 404.

⁹¹ Morris 1997: 164.

⁹² Ο. π. , 167.

⁹³ Ο. π. , 229.

⁹⁴ Ο. π. , 141-142.

⁹⁵ Ο. π. , 199.

⁹⁶ Burkert 1993: 401.

πριν από το 725 π. Χ. ,ενώ κατά το χρονικό διάστημα 725- 700 π. Χ. απαντούν σε προγενέστερα νεκροταφεία ενηλίκων, ώσπου μετά από το 700 π. Χ. έχουν δικά τους νεκροταφεία.⁹⁷ Κατά το 425 π. Χ. τα πολύ μικρά παιδιά που μετέβαιναν από το στάδιο του βρέφους σε εκείνο του παιδιού ενταφιάζονται σε πήλινη κίστη(λάρνακα) . Μετά από τη συγκεκριμένη χρονολογία ενταφιάζονταν σε απλούς λάκκους με ελάχιστα ή καθόλου κτερίσματα, και δεν ήταν εύκολο να εντοπιστούν.⁹⁸

γ) Ταφικά έθιμα

Τα ταφικά έθιμα και οι δοξασίες για τους νεκρούς βρίσκονται σε στενή σχέση μεταξύ τους,⁹⁹ γιατί υπάρχουν ψυχολογικοί λόγοι που δικαιολογούν πώς λειτουργεί κάποιος, όταν έρθει αντιμέτωπος με τον θάνατο κάποιου και ιδίως προσφιλούς του προσώπου. Νιώθει πόνο, ταραχή, αλλά και θρίαμβο, ενοχή. Η πλούσια κληρονομιά που θα απολαύσει ο συγγενής, καλύπτεται κάτω από το επιβλητικό πένθος, τις νεκρικές τιμές. Το γεύμα και οι αθλητικοί αγώνες νικούν τη θλίψη και προσδίδουν γόητρο. Η κοινωνική τους λειτουργία φαίνεται από το ότι οι ζωντανοί σεβάστηκαν την παράδοση και απέδωσαν τιμές στους μεγαλύτερους, καθώς ο σεβασμός των δικαιωμάτων των νεκρών απεδείκνυε ότι σέβονταν τους κανόνες της ομάδας.¹⁰⁰ Οι νεκροί λατρεύονταν, γιατί πιστευόταν ότι υπήρχαν στον χώρο της ταφής, στον τάφο κάτω από τη γη και έπιναν τις χοές και ιδίως το αίμα. Γι' αυτό προσκαλούνταν στο δείπνο, για να χορτάσουν με αίμα.¹⁰¹ Η εφαρμογή συγκεκριμένων ταφικών τελετουργιών και οι φροντίδες που αποδίδονταν υποδήλωναν ότι το άτομο, όσο ζούσε, είχε συγκεκριμένη ταυτότητα.¹⁰² Η λατρεία των νεκρών ισοδυναμούσε με το θεμέλιο και την έκφραση της οικογενειακής ταυτότητας. Ήταν πεποίθηση ότι όποιος τιμά τους νεκρούς θα τιμηθεί και ο ίδιος από τους απογόνους του.¹⁰³

Έτσι είχε καθιερωθεί να σέβονται τα ταφικά έθιμα. Οι νεκρικές προσφορές που παρέχονταν κατά την ταφή ήταν τριών ειδών: 1) δώρα σύμφωνα με τις συνήθειες του νεκρού όσο ζούσε και την κοινωνική του θέση. Κατά την μυκηναϊκή εποχή προσέφεραν τα πιο ακριβά δώρα που τα ονόμαζαν θησαυρούς. Τα πιο ασήμαντης αξίας δώρα ήταν πήλινα αγγεία, μερικά με τροφή και ποτό ή και μικρογραφίες

⁹⁷ Morris 1997: 34.

⁹⁸ Ο. π. , 178.

⁹⁹ Burkert 1993: 399.

¹⁰⁰ Ο. π. , 400.

¹⁰¹ Ο. π. , 408.

¹⁰² Αντζουλάτου-Ρετσίλα 2009: 38.

¹⁰³ Burkert 1993: 405.

αγγείων. Επίσης όπλα, μαχαίρια ή διάφορα αντικείμενα σχετικά με το επάγγελμά τους προσφέρονταν στους άνδρες, ενώ κοσμήματα, ενδύματα, αδράχτια τοποθετούνταν στις γυναίκες. Στους θαλαμοειδείς τάφους τοποθετούνταν κάθισμα και κρεβάτι. 2) μετά από την εφεύρεση της νομισματοκοπίας προσφέρονταν νομίσματα ως εισιτήριο για την κατάβαση στον Κάτω Κόσμο, 3) τοποθετούνταν επίσης ομοιώματα θεών, παιχνιδιών, δαιμόνων ή υπηρετών. Πολλά από αυτά καίγονταν μαζί με τον νεκρό στην πυρά. Εκτός από τα δώρα υπήρχαν και προσφορές ζωής, γιατί δεν θα έπρεπε να υπάρχει τίποτε, αφού ο αγαπημένος άνθρωπος πέθανε. Έτσι, καταστρέφονταν όλα, όπως όπλα, εργαλεία, σκύλοι, άλογα, ζώα, δούλοι και η σύζυγος.¹⁰⁴

Οι νεκρικές προσφορές και τα νεκρόδειπνα επαναλαμβάνονταν σε συγκεκριμένα χρονικά διαστήματα. Κατά την τρίτη και την ένατη ημέρα έφερναν τροφή στον τάφο. Συγκεκριμένα την τρίτη ημέρα τελούσαν προς τιμήν των νεκρών μια τελετή με θυσία, τα τρίτα και κατά την ένατη, τα ένατα. Κατά την τριακοστή ημέρα μετά από την κηδεία γινόταν η Τριακάς με κοινό δείπνο, που υπεδείκνυε το τέλος του πένθους¹⁰⁵ και από εκεί και μετά τιμούσαν τους νεκρούς με τις κοινές εορτές, με τις οποίες η πόλη κάθε χρόνο τιμούσε τους νεκρούς της.

Οι πιο χαρακτηριστικές ήταν τα Νεκύσια, οι ημέρες των νεκρών, που γιορτάζονταν μια φορά το χρόνο και επισφραγίζονταν με προσφορά νεκρόδειπνου και τα Γενέσια οι ημέρες των προγόνων που γιορτάζονταν με θυσίες, καθώς την πέμπτη ημέρα του Βοηδρομιώνα θυσίαζαν στη Γαία. Το ενάγισμα ήταν ετήσια γιορτή- τελετή με θυσία προς τιμήν των νεκρών και κυρίως των νεκρών του πολέμου. Η συγκεκριμένη τελετή συνδεόταν με την απομάκρυνση των φαντασμάτων, τα οποία φοβούνταν για την επίδρασή τους πάνω στους ζωντανούς καθώς θεωρούσαν ότι οι νεκροί μπορούσαν να δράσουν ως κακοί άνεμοι, φοβεροί οίωνοι, εκδίκηση επιορκίας, ένοχη συνείδηση εξαιτίας κάποιας αιματοχυσίας. Οι αιμακουρίες ή αιμακούρια ήταν τελετές με θυσίες υπέρ των νεκρών, κυρίως των νεκρών του πολέμου, μέσα στο πλαίσιο των οποίων έσφαζαν ζώα και έχυναν το αίμα σε τρύπα που υπήρχε στον τάφο. Πίστευαν ότι το αίμα αυτό κατέβαινε στο σώμα του τιμώμενου νεκρού, στο οποίο έδινε ζωτική δύναμη.¹⁰⁶

Μέσα στο πλαίσιο αυτών των εορτών στόλιζαν τους τάφους, έφερναν μέσα σε αγγεία χωρίς πυθμένα ή και κυλινδρικά(τα οποία τοποθετούσαν μέσα στο έδαφος,

¹⁰⁴ Ο. π. , 402-403.

¹⁰⁵ Βρεττός 2003: 119.

¹⁰⁶ Ο. π. , 119-121.

για να τρέφονται οι νεκροί) προσφορές, γνωστές ως χοές, που ήταν χυλός δημητριακών με γάλα, μέλι, κρασί, λάδι, αίμα ζώων από θυσίες και νερό για το λουτρό των νεκρών. Οι χοές αυτές χύνονταν στον τάφο σε τρεις δόσεις και είχαν σκοπό τον εξαγνισμό. Απορροφούνταν από το έδαφος, για να είναι δυνατόν οι προσευχές να φθάνουν έως τους νεκρούς και για να στέλνουν και αυτοί τα αγαθά. Αφότου άδειαζαν τα υγρά στον τάφο, ο χοηφόρος σκόρπιζε στο έδαφος και στο σημείο της χοής τα κλαδιά της ελιάς που είχε μαζί του και έφευγε σιωπηλά χωρίς να κοιτάξει πίσω του.¹⁰⁷ Τα νηφάλια ήταν σπονδές με νερό, μέλι και γάλα και ονομάζονταν και άοινες προσφορές, γιατί δεν περιείχαν κρασί. Τα μειλίγια ήταν θυσίες εξιλεωτικές προς τιμήν των νεκρών και όπως στα μειλίγματα τα θυσιαζόμενα ζώα καίγονταν εντελώς χωρίς να μείνει κάτι για ευωχία. Όλες αυτές οι τιμές ονομάζονταν κτέρεα και προορίζονταν αποκλειστικά για τους νεκρούς, για να παρηγορηθούν και να αναπαυθεί η ψυχή τους.¹⁰⁸ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο έτρωγαν συγκεκριμένες τροφές και πίστευαν ότι οι νεκροί επέστρεφαν και περιφέρονταν στην πόλη.¹⁰⁹

Στους τάφους των ανύπαντρων γυναικών τοποθετούσαν λουτροφόρους. Επίσης συνήθιζαν να τοποθετούν δίπλα στους νεκρούς έναν αμφορέα με νερό, για να μην διψάσουν, διάφορες τροφές, όπως αβγά, μέλι, σιτάρι, και οπωσδήποτε τον μελιτούττα, που βρισκόταν κοντά στον νεκρό κατά την πρόθεση. Επάνω στους τάφους ύψωναν μνημεία, στήλες, ναϊδία, τύμβους που ήταν παλαιότατη συνήθεια.¹¹⁰ Αντίθετα στη Σπάρτη με τον νόμο του Λυκούργου δεν προσέφεραν τίποτε στον νεκρό και έθαβαν το σώμα του τυλιγμένο με πορφυρό ύφασμα και το στόλιζαν με φύλλα ελιάς, χωρίς να γράφουν το όνομα του στον τάφο. Από αυτήν τη συνήθεια εξαιρούνταν οι άνδρες σε καιρό πολέμου και οι ιερές γυναίκες.¹¹¹

Ό, τι εφάρμοζαν για τους απλούς νεκρούς, ίσχυε και για τους νεκρούς που είχαν σκοτωθεί στον πόλεμο, καθώς και για τους αφανείς νεκρούς δηλαδή για αυτούς των οποίων τα σώματα δεν βρέθηκαν στο πεδίο της μάχης. Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη¹¹² η ταφή τους ακολουθούσε την παρακάτω διαδικασία: κατά την ταφή μέσα σε μία σκηνή τοποθετούσαν για δύο ημέρες τα οστά των νεκρών και όποιος συγγενής ήθελε προσέφερε στον δικό του νεκρό κάτι. Κατά την εκφορά αμάξια μετέφεραν τα φέρετρα, που ήταν από κυπαρίσσι- ένα για καθεμία φυλή- στο καθένα από τα οποία

¹⁰⁷ Ο. π. , 121.

¹⁰⁸ Ο. π.

¹⁰⁹ Burkert 1993: 404-405.

¹¹⁰ Όμηρος, *Οδύσσεια* μ 13-15.

¹¹¹ *Λυκούργος* 27.

¹¹² *Θουκυδίδης, Ιστορία* II, 34-36.

ήταν τα οστά του καθενός ανάλογα με τη φυλή, όπου ανήκε. Την εκφορά παρακολουθούσε όποιος ήθελε, ντόπιος ή ξένος. Όταν η πομπή έφτανε στο δημόσιο νεκροταφείο γυναίκες- συγγένισσες δίπλα από τον τάφο ξεσπούσαν σε θρήνο. Μετά από την ταφή ένας άντρας γνωστός για τη σύνεση και το κύρος του εκφωνούσε έναν επιτάφιο λόγο ανάλογο της περίπτωσης. Η συνήθεια της εκφώνησης των επιταφίων λόγων ξεκίνησε πριν από το 490 π. Χ. , από την εποχή του Ησιόδου. Παλαιότερα συνήθιζαν να τιμούν τους ήρωες με άσματα, αφού ο πεζός λόγος δεν είχε ακόμη αναπτυχθεί.¹¹³

Συγκεκριμένα κατά τους μυθολογικούς και ηρωικούς χρόνους τιμούσαν ήρωες και επίσημα πρόσωπα με επιταφίους, επικήδειους, νεκρικούς αγώνες. Ο πρώτος επιτάφιος αγώνας ήταν ο μουσικός αγώνας προς τιμήν του σκοτωμένου δράκου Πύθωνα στους Δελφούς. Άλλοι τέτοιοι σπουδαίοι αγώνες ήταν: του Ακάστου προς τιμήν του πατέρα του Πελία, προς τιμήν του Αμαρυγκέα που διοργάνωσαν στο Βουπράσιο τα παιδιά του, του Γανύκτορα προς τιμήν του πατέρα του Αμφιδάμαντα, προς τιμήν του Αζάνα γιού του Αρκάδα- στους οποίους δόθηκαν για πρώτη φορά έπαθλα- οι αγώνες της Υπιπύλης στη Λήμνο προς τιμήν του πατέρα της Θόαντα -στους οποίους συμμετείχαν και οι Αργοναύτες- οι αγώνες των Ηλείων προς τιμήν του Πέλοπα, οι αγώνες του Ηρακλή προς τιμήν του συμμάχου του Βουνέα, αγώνες προς τιμήν του Ευρυγύη γιού του Ανδρόγεω, αγώνες στη Θήβα μετά από τον θάνατο του Οιδίποδα, αγώνες προς τιμήν του Λαίου, αθλητικοί αγώνες των Αβδήρων προς τιμήν του ιδρυτή της πόλης Αβδήρου, αγώνες του Λαρισαίου βασιλιά Τευταμύα ή Τευταμίδα προς τιμήν του πατέρα του, αγώνες του Αχιλλέα προς τιμήν του Πατρόκλου, αγώνες του Μεγάλου Αλεξάνδρου προς τιμήν του φίλου του Ηφαιστίωνα, αγώνες στη Θεσσαλονίκη προς τιμήν του Ρωμαίου αυτοκράτορα Βαλεριανού(253- 260 π. Χ.). Κάποτε τέτοιοι αγώνες ήταν αληθινές μάχες με τραγική κατάληξη, γιατί το έπαθλο ήταν η διαδοχή του νεκρού, οι τιμές, η κινητή περιουσία του και κάποτε η γυναίκα του ή η κόρη του. Τον νικητή θεωρούσαν ως τον εκλεκτό των θεών, γιατί νικούσε όχι χάρη στη δύναμή του, αλλά χάρη στη βοήθεια του προστάτη θεού, και κατά βάθος αυτοί οι αγώνες θεωρούνταν αγώνες των θεών.¹¹⁴

Από την παραπάνω παράθεση στοιχείων, καθίσταται εμφανής η σημασία που είχε ο θάνατος ως γεγονός και ως διαδικασία.

¹¹³ Βρεττός 2003: 116-119.

¹¹⁴ Ο. π.

Κεφάλαιο τέταρτο

Η ΕΥΡΕΣΗ ΤΗΣ ΜΥΡΤΙΔΟΣ

4.1. Ποια ήταν η Μύρτις

Το *κάλλιστον προάστειον*¹¹⁵ στο δυτικό τμήμα της αρχαίας πόλης των Αθηνών, ο Κεραμεικός, ονομάστηκε από τα εργαστήρια κεραμικής της αρχαϊκής και της κλασικής περιόδου, που εντοπίστηκαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους από τις ανασκαφές, βορειοδυτικά της πόλης και εκτός των τειχών, μέχρι την Ακαδημία του Πλάτωνος, καθώς και από τον μύθο του ήρωα Κεράμου, του γιού του Διονύσου και της Αριάδνης. Τα όρια του δήμου αυτού δεν είναι σαφή. Το 479/8 π. Χ. με την κατασκευή του Θεμιστοκλείου περιβόλου διαιρέθηκε σε έσω και έξω Κεραμεικό¹¹⁶, ενώ κατά τη ρωμαϊκή περίοδο επεκτάθηκε σημαντικά προς το εσωτερικό της πόλης περιλαμβάνοντας και την περιοχή της αρχαίας Αγοράς.¹¹⁷

Σύμφωνα με τα δεδομένα ανασκαφών, που έχουν διενεργηθεί, αμέσως έξω από τα τείχη της πόλης είχε οριοθετηθεί η αρχή της οδού προς την Ακαδημία, όπου βρισκόταν το επίσημο νεκροταφείο της πόλης, το Δημόσιον Σήμα. Από εκεί διερχόταν και η Ιερά Οδός που διακλαδιζόταν με την οδό των Τάφων, που είναι γνωστή ως και Δυτική οδός. Ανάμεσα σε αυτές τις δύο οδούς δημιουργήθηκε νεκροταφείο σε πρώιμους χρόνους και μονάχα κατά την κλασική περίοδο¹¹⁸ κατασκευάζονταν εκεί τάφοι επωνύμων ανδρών- ξεκινώντας από τον Κίμωνά¹¹⁹-, αλλά και πολιτών προερχομένων από κατώτερες κοινωνικές τάξεις. Επίσης από τον χώρο του νεκροταφείου διερχόταν ο ποταμός Ηριδανός ο οποίος έφτανε έως το Δίπυλο και την Ιερά, τις δύο πιο σημαντικές πύλες των Αθηνών. Η περιοχή προς τα ανατολικά της Νότιας οδού ήταν σε παλαιότερους χρόνους νεκροταφείο παιδιών και κοινών πολιτών και μετά από τους Ελληνιστικούς χρόνους έγιναν εκεί ταφές.¹²⁰

Ο χώρος απασχόλησε αρκετούς αρχαιολόγους, με αποτέλεσμα να διεξαχθούν αρκετές ανασκαφές από τον 19^ο αιώνα μ. Χ. , όπως το 1832, το 1861, το 1863. Όμως τα ευρήματα αυτών των ανασκαφών ήταν πενιχρά' απλοί τάφοι και αποτμήματα

¹¹⁵ Θουκυδίδης, Ιστορία ΙΙ, 34.

¹¹⁶ Θουκυδίδης, Ιστορία VI, 57.

¹¹⁷ Πausanias, Ελλάδος περιήγησις I 3.1, 2.4, 20.6, 14.6

¹¹⁸ Σημαντώνη - Μπουρνιά, 1988: 16.

¹¹⁹ Ο. π.

¹²⁰ Ο. π. , 15.

επιτύμβιων στηλών. Όλα αυτά διαφοροποιήθηκαν το 1984, όταν σωστική ανασκαφή σε τάφρο στο νότιο πεζοδρόμιο της σημερινής Ιεράς Οδού, πλησίον της συμβολής της με την οδό Πειραιώς, αποκάλυψε τμήμα πυκνότατου νεκροταφείου που χρονολογείται από τον 5^ο αιώνα π. Χ. έως τα ρωμαϊκά χρόνια. Ο μεγάλος αριθμός τάφων που ήρθαν τότε στο φως απέδειξε ότι το νεκροταφείο του Κεραμεικού αναπτύχθηκε στο τρίγωνο που σχηματίζεται μέσω της Ιεράς Οδού προς βόρεια, της οδού των Τάφων προς νότια και ενός χαμηλού περιβόλου προς δυτικά σε απόσταση 200 μ. από το τείχος. Ιδιαίτερα ευρήματα δεν βρέθηκαν, επειδή το νεκροταφείο σε αυτό το σημείο απείχε σημαντικά από τον κεντρικό πυρήνα του κοντά στα τείχη. Αντίθετα το σημείο που γειτνίαζε προς την Ιερά Οδό είχε μεγαλύτερη ταφική χρήση.

121

Κατά τη διάρκεια διεξαγωγής αρχαιολογικής ανασκαφής σε ομαδικό τάφο εκατόν πενήντα νεκρών στο συγκεκριμένο νεκροταφείο της αρχαίας Αθήνας, τον Κεραμεικό ή Δίπυλο, βρέθηκε ανάμεσα στα υπόλοιπα αρχαιολογικά ευρήματα ένα πολύ καλά διατηρημένο κρανίο (εικόνα 9) . Αυτός ο τάφος ήταν του 430/26 π. Χ. , ήλθε στο φως υπό την εποπτεία της αρχαιολόγου Έφης Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη και την ευθύνη της Γ' ΕΚΠΑ (Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων) κατά τις ανασκαφές των ετών 1994 - 1995 για την κατασκευή του Αθηναϊκού Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου (Μετρό), και ήταν ο ένας από τους δύο ομαδικούς τάφους που αποκαλύφθηκαν στο κεντρικό τμήμα της ανασκαφής σε απλό όρυγμα, μέγ. διαμέτρου 6,50 μ. .¹²² Σε αυτόν ήταν ενταφιασμένοι ενήλικες και παιδιά, ο ένας στοιβαγμένος κοντά στον άλλον, σαν να μην είχαν δεχθεί τις απαιτούμενες, συνηθισμένες ταφικές τιμές. Η ανασκαφή αυτή κρίθηκε ιδιαίτερα δύσκολη, γιατί εντοπίστηκαν διαταραγμένες υπερκείμενες επιχώσεις, καθώς και πέντε αρχαίες παραβιάσεις, που δυσχέραιναν τον σαφή καθορισμό των ορίων του. Όσα στοιχεία συνελέγησαν προέρχονται από νησίδες χώματος που παρέμεναν ανέπαφες. Η ανασκαφή αποκάλυψε επάλληλες ταφικές στρώσεις ογδόντα εννέα νεκρών θαμμένων εν αταξία. Στις κατώτερες στρώσεις υπήρχε κάποια ευρυχωρία ανάμεσα στους νεκρούς που μειωνόταν προς τις επάνω στρώσεις. Ανάμεσα στις ελεύθερες ταφές βρέθηκαν και μερικοί εγχυτρισμοί βρεφών. Υποστηρίζεται ότι η ταφή αυτή έχοντας ευρύτερα όρια μπορούσε να είναι ταφή εκατόν πενήντα νεκρών.

¹²¹ Μπαζιωτοπούλου- Βαλαβάνη – Τσιριγώτη - Δρακώτου, 2003: 265-268.

¹²² Ο. π. , 271.

Αυτός ο μεγάλος αριθμός των νεκρών και ο βιαστικός τρόπος της ταφής τους μαρτυρά πανικό ο οποίος σε συνδυασμό με τα κτερίσματα που χρονολογούνται γύρω στο 430/26 π. Χ. υποδεικνύει ότι η ταφή αυτή αφορά θύματα του λοιμού που έπληξε την Αθήνα το διάστημα 430/26 π. Χ.¹²³ Αναμφίβολα προκαλεί εντύπωση ο μη επιμελημένος τρόπος ενταφιασμού των συγκεκριμένων νεκρών, εάν αναλογιστεί κάποιος ότι οι πρώτοι νεκροί του Πελοποννησιακού πολέμου δέχτηκαν εξαιρετικές τιμές, ανάμεσα στις οποίες ήταν και ένα δημόσιο σήμα, όπου πιθανολογείται ότι ο Περικλής απαγγείλε τον «Επιτάφιο». Φυσιολογικά από τη στιγμή που υπέκυπταν τόσοι πολλοί από τους Αθηναίους σε σύντομο χρονικό διάστημα εξαιτίας του λοιμού, θα ήταν λογικό να τους αντιμετωπίσουν όπως τους νεκρούς πολεμιστές, να τους προσφερθούν αφειδώς οι απαιτούμενες νεκρικές τιμές και να στολιστεί ο τάφος τους με ανάγλυφα, γιατί ουσιαστικά συγκαταλέγονταν στα θύματα του πολέμου. Όλα ματαιώθηκαν από έναν παλαιότερο νόμο του Θεμιστοκλή που απαγόρευε τον στολισμό των τάφων με σήματα,¹²⁴ διότι τα επιτύμβια μνημεία κόστιζαν ακριβά¹²⁵ έτσι που παρίσταναν ανάγλυφα περισσότερα του ενός πρόσωπα με τον νεκρό να απεικονίζεται πάντοτε καθιστός ανάμεσα στα αγαπημένα του πρόσωπα και παρακολουθούσαν τεχνοτροπικά την εξέλιξη της μεγάλης πλαστικής, όπως διαμορφώθηκε από την επίδραση που άσκησε η ο Παρθενώνας μετά από την αποπεράτωσή του¹²⁶ υπερβαίνοντας τα όρια αυτού που κρίνεται ως φυσιολογικό και επηρεάζοντας την πορεία ολόκληρης της κατοπινής εξέλιξης της τέχνης.¹²⁷

Μετά από αρκετές διεργασίες έγινε σαφές ότι το συγκεκριμένο κρανίο, το οποίο ήδη αναφέρθηκε, ανήκε σε ένα μικρό κορίτσι, που πέθανε σε ηλικία έντεκα ετών από τυφοειδή πυρετό στην Αθήνα της εποχής του Περικλή, κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, δηλαδή πριν από 2.500 χρόνια. Το κρανίο της ήταν πολύ καλά διατηρημένο συγκριτικά με άλλα ευρήματα της ανασκαφής, γι' αυτό και ερευνήθηκε διεξοδικά και αναπλάστηκε το πρόσωπό της, ώστε να αποδοθεί η μορφή της όπως ήταν, όταν απεβίωσε.¹²⁸

Ήταν ένα απλό ανώνυμο παιδί. Γεννήθηκε γύρω στα 440 π. Χ., αντίκρουσε τον Παρθενώνα που μόλις είχε αποπερατωθεί και εβίωσε την αρχή του πολέμου. Αν και το αληθινό της όνομα δεν έχει παραδοθεί, οι ερευνητές της έδωσαν το όνομα Μύρτις,

¹²³ Ο. π. , 27.

¹²⁴ Σημαντόνη- Μπουρνιά, 1988: 12-13.

¹²⁵ Spivey, 2004: 153.

¹²⁶ Κοκκορού - Αλευρά, 1995: 206.

¹²⁷ Καρούζος, 1981: 19, 22.

¹²⁸ http://www.vlioras.gr/Philologia/History/Ancient/06.Classic/2010_04_10_Nea_Eleu8e... , 1.

γιατί αυτό «ήταν ένα όνομα δυσύλλαβο και εύηχο και έχει και διαφορετική κατάληξη» σύμφωνα με τον Επίκουρο Καθηγητή Ορθοδοντικής του Πανεπιστημίου Αθηνών Μανώλη Παπαγρηγοράκη,¹²⁹ που ηγήθηκε της ανάπλασης του προσώπου της.

Μέχρι τα 6-7 της χρόνια θα ζούσε στον γυναικωνίτη μαζί με τα αδέρφια της και θα έπαιζε με παιχνίδια, κατοικίδια ζώα και κούκλες. Θα απολάμβανε τα παραμύθια και μετά από τα επτά της χρόνια θα μάθαινε από τη μητέρα της να κεντά και να υφαίνει¹³⁰, γιατί όταν θα συμπλήρωνε τα δεκατρία της χρόνια, θα έφτανε σε ηλικία γάμου. Εκείνοι που ανέπλασαν το πρόσωπό της, τής απέδωσαν «ένα ελαφρύ μειδίαμα», για να δείξουν πόσο ήρεμη και ατάραχη ήταν σε αντίθεση με τους συμπολίτες της, που υπέφεραν από τον λοιμό.¹³¹ Το κοριτσάκι αυτό, μετά από 2.500 χρόνια φορά ρούχα από λινό, σύγχρονη κατασκευή, όπως ήταν τα υφάσματα της εποχής του, σε φυσικό γαιώδη χρωματισμό, χωρίς προσμείξεις¹³² (εικόνες 14, 15).

Η Μύρτις ήταν ένα κοριτσάκι με μεγάλο μέτωπο και πιθανότατα με καστανά μάτια και μαλλιά. Στην κατανομή των χαρακτηριστικών της μπορεί να έχει γίνει και λάθος, γιατί δεν υπήρχαν χρήματα για να συνεχιστεί ο έλεγχος του γονιδιώματος και να προσδιοριστούν τα χρώματα και τα φυλετικά της χαρακτηριστικά. Οι αρχαιολόγοι έχουν επιλέξει το καστανό χρώμα μαλλιών και ματιών με την εξήγηση ότι οι αρχαίοι Έλληνες ήταν κατά μέσο όρο καστανοί, όπως και σήμερα. Όμως το γεγονός ότι το χρώμα των μαλλιών που τής έχουν αποδώσει δεν είναι απλώς καστανό, αλλά καστανό σε συνδυασμό με κόκκινο, δηλαδή καστανέρυθρο, θυμίζει περισσότερο κατοίκους της Θράκης. Δεν είναι ωστόσο δυνατόν να προσδιοριστεί με ακρίβεια η καταγωγή της ούτε και εάν ήταν ελεύθερη ή δούλη.

Κάποιοι φαντάζονται ότι ανήκε σε μια σχετικά ευκατάστατη οικογένεια και ότι ελάμβανε τις γνώσεις που ελάμβαναν τα κορίτσια της κλασικής Αθήνας, δηλαδή ανάγνωση και γραφή, καθώς και ό, τι απαιτούσε το νοικοκυριό. Τις περισσότερες ώρες της θα πρέπει να περνούσε στον γυναικωνίτη, το βασίλειο των γυναικών, αφού οι γυναίκες κυκλοφορούσαν στην Αθήνα μόνο κατά τις μεγάλες θρησκευτικές εορτές. Και αναμφίβολα θα ζούσε, όπως όλα τα παιδιά εκείνης της εποχής.

Για να προσεγγιστεί ουσιαστικότερα η Μύρτις γίνεται μία σύντομη αναδρομή στη ζωή των παιδιών της εποχής της ξεκινώντας από τη φάση της γέννησης. Κατά τον 5^ο αιώνα π. Χ. όταν γεννιούνταν τα παιδιά στην Αθήνα ακολουθούσαν συγκεκριμένες

¹²⁹ http://www.vlioras.gr/Philologia/History/Ancient/06.Classic/2010_04_10_Nea_Eleu8e..., 3.

¹³⁰ <http://www.ethnos.gr/article.asp?catid=11386&subid=2&pubid=11029003>, 1.

¹³¹ Ο. π.

¹³² <http://ellas2.wordpress.com/2010/02/28/%CE%BC%CF%8D%CF%81%CF%84%CE%...>, 2.

τελετουργίες. Όταν άρχιζε ο τοκετός, η οικογένεια του πατέρα άλειφε τριγύρω το σπίτι με πίσσα, για να μην πλησιάσουν συγγενείς, φίλοι, γείτονες τη μητέρα και όσες γυναίκες της οικογένειας βοηθούσαν. Η μαμή παρευρισκόταν σε κρίσιμες περιπτώσεις. Το νεογέννητο τυλιγόταν με φασκιές, δηλαδή με μία μακριά ταινία από λινό, προκειμένου να μην μπορεί να κινηθεί ανεξέλεγκτα. Σε περίπτωση που το παιδί που γεννιόταν ήταν αγόρι, ο πατέρας κρεμούσε ένα κλαδί ελιάς στην μπροστινή πόρτα του σπιτιού, ενώ εάν ήταν κορίτσι μία λωρίδα από ρούχο.

Μία εβδομάδα μετά από τη γέννηση γινόταν ένας τελετουργικός καθαρισμός της μητέρας και όσων είχαν έρθει σε επαφή μαζί της από την οικογένεια κατά τη διάρκεια του τοκετού, που ήταν γνωστός ως αμφιδρομία. Και η μητέρα μετά από αυτήν την τελετή επέστρεφε στα συζυγικά καθήκοντά της και το παιδί γινόταν αποδεκτό μέλος της οικογένειας. Αφότου ο πατέρας το περιέφερε συμβολικά γύρω από την εστία, ήταν παράνομο να εκδιωχθεί. Μπορούσαν να αφήσουν έκθετο ένα κορίτσι όχι όμως ένα αγόρι, γιατί η έκθεση ενός νεογέννητου δεν απαγορευόταν σε αντίθεση με τον φόνο των μωρών που ήταν παράνομος. Δέκα ημέρες μετά από τη γέννηση διοργανωνόταν συμπόσιο όπου το μωρό δεχόταν δώρα από την οικογένεια, όπως φυλαχτά που του τα φορούσαν στον λαιμό του, για να αποτραπεί το κακό, καθώς ανακοινωνόταν και το όνομα του παιδιού από τον πατέρα του. Συνήθως το αγόρι έπαιρνε το όνομα του παππού από την πλευρά του πατέρα του. Το πλήρες όνομα απαρτιζόταν από το δικό του όνομα, το όνομα του πατέρα του, το όνομα του δήμου του και σπανίως της φυλής του.¹³³

Κατά τη βρεφική ηλικία οι φτωχές οικογένειες φρόντιζαν μόνες τα παιδιά τους σε αντίθεση με τις ευκατάστατες που προσελάμβαναν δύο ή τρεις δούλους για την ανατροφή τους. Από αυτούς ο ένας ήταν γυναίκα και δεν είχε άλλον ρόλο από αυτόν της έμπειρης τροφού. Συνήθως τα μωρά κάθονταν σε μία ψηλή καρέκλα που είχε μία οπή στη μέση του καθίσματος, όπου μπορούσαν να τοποθετήσουν ειδικό σκεύος για τις ακαθαρσίες.

Όταν τα παιδιά έμπαιναν στην παιδική ηλικία, η καθημερινότητά τους ήταν πολύ ενδιαφέρουσα. Μάθαιναν τραγούδια από τα πρώτα κιόλας χρόνια αυτής της ηλικιακής φάσης από τις μητέρες τους που, εάν ήταν κιόλας και μορφωμένες, τους διάβαζαν κυρίως τους μύθους του Αισώπου. Τα παιχνίδια που προτιμούνταν ήταν οι κουδουνίστρες, οι μπάλες, τα αμαξάκια, οι κούκλες από πηλό με κινητά μέλη και

¹³³ Κόννολυ- Ντοτζ 2001: 32, - Flaceliere 2005: 101-104.

σπανιότερα οι κούκλες από ύφασμα ή ξύλο, οι αστράγαλοι, τα ζάρια, τα ομαδικά παιχνίδια, όπως ένα είδος χόκεϊ.¹³⁴ Συνηθισμένα ήταν και το τόπι, οι βόλοι, ο εφεδρισμός, η σβούρα, η τραμπάλα, ο ασκολιασμός, η πεττεία, καθώς και παιχνίδια με κατοικίδια πουλιά και σκύλους. Υπήρχαν και μίμοι, μαριονέτες και θέατρο σκιών.¹³⁵

Μέχρι την ηλικία των έξι και επτά ετών τα παιδιά ζούσαν στον γυναικωνίτη. Όταν γίνονταν επτά ετών, τα κορίτσια μάθαιναν οικιακές εργασίες που συσχετιζόνταν με το νοικοκυριό, επειδή ανάλογα με τις ικανότητές τους σε αυτές θα εξασφάλιζαν έναν καλό μελλοντικό γάμο. Ταυτόχρονα από τις μητέρες τους αποκτούσαν και κάποιες στοιχειώδεις γνώσεις ανάγνωσης και γραφής.¹³⁶ Όμως δεν επιτρεπόταν να κυκλοφορήσουν πουθενά στην πόλη χωρίς συνοδό με εξαίρεση τις μεγάλες θρησκευτικές εορτές και την τέλεση της λατρείας. Επομένως ο προορισμός τους ήταν ένας καλός γάμος χωρίς τη συγκατάθεσή τους, το νοικοκυριό, η γέννηση και η ανατροφή των παιδιών και η εξάσκησή τους στη συνήθεια να ακούν και να μιλούν όσο το δυνατόν λιγότερο.¹³⁷

Εξετάζοντας πιο αναλυτικά την εκπαίδευση των αγοριών που προορίζονταν να συμμετέχουν στα κοινά ως Αθηναίοι πολίτες αναφέρεται ότι σε αντίθεση με τα κορίτσια ένας παιδαγωγός πια και όχι η τροφός αναλάμβανε τη διαπαιδαγώγηση των αγοριών των ευκατάστατων οικογενειών, όταν έφταναν και αυτά στα επτά χρόνια. Διαδραμάτιζε τόσο καθοριστικό ρόλο στη διαπαιδαγώγησή τους, αφού δεν περιοριζόταν μονάχα στην υπόδειξη καλών τρόπων, αλλά προχωρούσε και στην επιβολή ποινών, όπου κρινόταν απαραίτητο, καθώς τα συνόδευε και στο σχολείο, όπου παρακολουθούσε και ο ίδιος τα μαθήματα, για να διαπιστώσει αν ήταν επιμελή και τα εξέταζε. Τα μαθήματα ξεκινούσαν μισή ώρα μετά από την ανατολή του ηλίου και τελείωναν μισή ώρα μετά από την δύση του, επειδή απαγορευόταν δια νόμου του νομοθέτη Σόλωνα τα παιδιά να μετακινούνται στο σκοτάδι με προορισμό το σχολείο, καθώς απαγορευόταν και η είσοδος ξένων προσώπων στο σχολείο για την αποφυγή της παιδεραστίας.¹³⁸ Τα μαθήματα που διδάσκονταν ήταν η ανάγνωση, η γραφή, η αριθμητική και η απαγγελία στίχων από έργα του Ομήρου. Τα παιδιά δεν κάθονταν σε θρανία, μα σε καθίσματα που ήταν γνωστά ως σκαμνιά. Έγραφαν σε ξύλινες

¹³⁴ Κόννολυ- Ντοτζ 2001: 32.

¹³⁵ Flaceliere 2005: 227.

¹³⁶ <http://www.ethnos.gr/article.asp?catid=11386&subid=2&pubid=11029003>, 1.

¹³⁷ http://www.myrtis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=179&Itemid=2..., 1.

¹³⁸ Flaceliere 2005: 118.

πινακίδες επικαλυμμένες με κερί με τη βοήθεια μίας γραφίδας, που ήταν οστέινη ή μεταλλική πένα, μυτερή στο ένα άκρο της και επίπεδη στο άλλο σε σχήμα φύλλου, για να μπορεί να μαλακώνει το κερί και να γίνονται διορθώσεις, ή κάποτε με τη βοήθεια μίας πέννας από καλάμι και μελάνι με την οποία έγραφαν επάνω σε πάπυρο. Μετά από δύο ή τρία χρόνια μάθαιναν μουσική (λύρα, φλάουτο και περίπλοκες μορφές λυρικής ποίησης). Όταν γίνονταν δώδεκα ετών ξεκινούσαν να γυμνάζονται με τη βοήθεια ενός παιδοτρίβη στο πένταθλον, δηλαδή στα αθλήματα της ρίψης του δίσκου, του ακοντίου, του άλματος, του δρόμου και της πάλης.¹³⁹ Τα πρώτα πενήντα χρόνια του 5^{ου} αιώνα π. Χ. στην Αθήνα δεν υπήρχε κάποια μορφή ανώτερης εκπαίδευσης μέχρι που εμφανίστηκαν οι σοφιστές, που αμείβονταν για τη διδασκαλία τους.¹⁴⁰

Επιστρέφοντας στην περίπτωση της Μύρτιδος πρέπει να τονιστεί ότι ήταν ένα παιδί που εκτός από όλα τα προαναφερθέντα έζησε την εποχή κατά την οποία επιτελούνταν τα έργα στην Ακρόπολη και βίωσε την έναρξη του Πελοποννησιακού πολέμου, πιθανότατα άκουσε και τον Περικλή να εκφωνεί τον επιτάφιο λόγο του για τους πρώτους νεκρούς Αθηναίους κατά το πρώτο διάστημα του πολέμου.¹⁴¹ Η ανάπλαση του προσώπου της και οι σχετικές εργασίες γύρω από αυτό συνέβαλαν όχι τόσο στο να επιλυθούν πολλές απορίες για την ανατομία των ανθρώπων της εποχής όσο στο να προσδιοριστεί ιατρικά το είδος του λοιμού που έπληξε την Αθήνα στις αρχές του Πελοποννησιακού Πολέμου, που αποδεκάτισε το 1/3 του πληθυσμού της.

4.2. Εύρεση και διαδικασία ανάπλασης του κρανίου της Μύρτιδος

Πριν από το 725π.Χ. τα παιδιά ενταφιάζονταν χωρίς ιδιαίτερη τελετουργία. Πετούσαν απλώς κάπου τα σώματά τους, γιατί δεν τα θεωρούσαν «πρόσωπα». Αξίζει να σημειωθεί ότι και οι γονείς αντιμετώπιζαν τον θάνατό τους με αδιαφορία, για να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν ψυχολογικά την απώλεια σε ένα κλίμα, όπου η παιδική θνησιμότητα ήταν μεγάλη.¹⁴²

Από τα ευρήματα της ανασκαφής στον ομαδικό τάφο του αρχαίου νεκροταφείου του Κεραμεικού, μόνο το κρανίο της Μύρτιδος είχε διατηρηθεί καλύτερα μεταξύ άλλων οχτώ παιδικών κρανίων. Από το κρανίο διατηρούνταν μάλιστα η άνω και η

¹³⁹ Κόννολυ- Ντοτς 2001: 32-34.

¹⁴⁰ Flaceliere 2005: 142.

¹⁴¹ http://www.myrtis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=179&Itemid=2..., 1-2.

¹⁴² Morris 1997: 104.

κάτω γνάθος και όλα τα δόντια, τα μόνιμα και τα νεογιλά, κάτι σπάνιο για τα δεδομένα της έρευνας. Τα δόντια των αρχαίων Ελλήνων φθείρονταν πολύ γρήγορα εξαιτίας της κατανάλωσης μεγάλης ποσότητας τροφών επιβαρυσμένων σε ίνες και της έλλειψης πολλών σακχάρων.¹⁴³ Επίσης τα έφθειρε η κατανάλωση μελιού και φρούτων. Μπορούσαν ακόμη να καταστραφούν από τις παιδικές ασθένειες και την κακή διατροφή, γιατί αυτά προκαλούσαν υποπλασία του σμάλτου, «δηλαδή πορώδεις περιοχές ή περιοχές με σχισμές στο σμάλτο, στη μασητική επιφάνεια της οδοντικής κορώνας». Αργότερα όταν ενηλικιωθεί το άτομο, όσο ασβέστιο και εάν αναλώσει δεν είναι δυνατό να εξαλειφθεί αυτή η υποπλασία.¹⁴⁴ Τα δόντια της Μύρτιδος ήταν μάλιστα και ελαφρώς πεταχτά. Είχε ορθοδοντικό πρόβλημα, γιατί στην άνω γνάθο υπήρχαν παράλληλα μόνιμα και παιδικά δόντια, με αποτέλεσμα οι κυνόδοντες να είναι εκτός τόξου.¹⁴⁵ Η κατατομή του προσώπου της και τα χαρακτηριστικά της έχουν αποδοθεί, μπορεί ωστόσο να έχει γίνει λάθος, γιατί τα μαλακά τμήματα του προσώπου, η μύτη και τα αυτιά δεν προσδιορίζονται μόνο από τα οστά του προσώπου.¹⁴⁶

Οι ερευνητές κατάλαβαν το φύλο της από το πηγούνι, το οποίο δεν είναι τόσο έντονο όσο των αγοριών, καθώς και από τα μαλακά τόξα στην περιοχή των φρυδιών και τη διάμετρο των κυνοδόντων της, που είναι μικρότερη σε σχέση με την αντίστοιχη διάμετρο των αγοριών. Η ηλικία της φάνηκε από τα μόνιμα δόντια που είχαν εμφανιστεί και τη μορφολογία των ακρορριζίων τους.¹⁴⁷

Ο ακτινολόγος Παναγιώτης Τούντας εξέτασε το κρανίο με τον αξονικό τομογράφο, το οποίο σκαναρίστηκε και σε ειδικό αξονικό τομογράφο.¹⁴⁸ Τα στοιχεία που προέκυψαν, μεταφέρθηκαν στα εργαστήρια του Γ.Ε.Ι. Χανίων, όπου υλοποιήθηκε η τρισδιάστατη μορφή του κρανίου και μετά δημιουργήθηκε από την ομάδα ειδικών ερευνητών ένα ακριβές αντίγραφο πρώτα σε ψηφιακή μορφή.¹⁴⁹ Οι ακριβείς μετρήσεις του μέσου πάχους των ιστών σε τριάντα συγκεκριμένα σημεία του κρανίου μεταφέρθηκαν και σημειώθηκαν σε καρφίτσες τριών χιλιοστών.

Η ανασύνθεση του προσώπου ξεκίνησε το έτος 2010. Η τελική μορφή δόθηκε από τον γλύπτη και ειδικό μοντελίστ Σουηδό Όσκαρ Νίλσον που έχει ασχοληθεί

¹⁴³ Morris 1997: 122-123.

¹⁴⁴ Ο. π. , 123.

¹⁴⁵ http://www.vlioras.gr/Philologia/History/Ancient/06.Classic/2010_04_10_Nea_Eleu8e..., 2.

¹⁴⁶ Ο. π. , 1.

¹⁴⁷ Ο. π.

¹⁴⁸ Ο. π.

¹⁴⁹ http://www.vlioras.gr/Philologia/History/Ancient/06.Classic/2010_04_10_Nea_Eleu8e..., 1.

παλαιότερα με ανάλογα έργα στο Μουσείο Βάσα της Σουηδίας. Βασίστηκε σε αυτό το πρόπλασμα και στο χρονικό διάστημα των οχτώ μηνών έφτιαξε τη μορφή της Μύρτιδος, όπως είχε παλαιότερα κάνει με το πρόσωπο του Φιλίππου του Β'.¹⁵⁰ Η μοναδική διαφορά είναι ότι αυτή η έρευνα ήταν πιο ολοκληρωμένη, γιατί είχε διατηρηθεί το κρανίο ακέραιο με την άνω και κάτω γνάθο.¹⁵¹ Χρησιμοποιήθηκαν ακόμη προσθετικοί οφθαλμοί με καστανό χρώμα. Για να ολοκληρωθεί το πρόσωπο σκαλίστηκαν είκοσι διαφορετικοί μύες. Επιχειρήθηκε επίσης πλήρης οδοντικός φραγμός. Εμφανίστηκαν δυσκολίες κατά την ανάπλαση των αυτιών. Σκαλίστηκε αρκετή ποσότητα υποδόριου λίπους, ώστε να καλύπτει τμήματα της μυϊκής δομής. Το δέρμα αναπαραστάθηκε από ταινίες πηλού που τοποθετήθηκαν επάνω από τη μυϊκή δομή¹⁵² (εικόνες 10, 11, 12, 13) .

Ο κορμός της Μύρτιδος, όπως έχει αναπαρασταθεί, καλύπτεται από έναν λινό χιτώνα (εικόνες 14, 15), γιατί συνηθισμένο ρούχο των γυναικών της εποχής ήταν ο μάλλινος ή ο λινός χιτώνας, αν και ο λινός ήταν πιο πολυτελής από τον μάλλινο. Στους ώμους είχαν δύο περόνες που συγκρατούσαν το ύφασμα στο σημείο αυτό. Άλλοτε πάλι ενωνόταν το ύφασμα σε περισσότερα σημεία, έτσι ώστε να σχηματίζονται μανίκια. Από πάνω φορούσαν το ιμάτιο και στα πόδια τους ελαφριά σανδάλια.¹⁵³ Τα μαλλιά της καταλήγουν σε αλογοουρά με ταινίες, γιατί όσες γυναίκες είχαν μακριά μαλλιά τα συγκρατούσαν σε κότσο ή σε ένα τέτοιο είδος αλογοουράς. Επίσης κάλυπταν τα μαλλιά τους με μαντήλες.¹⁵⁴

Για τη συγκεκριμένη έρευνα συνεργάστηκαν ο συντονιστής της Επίκουρος Καθηγητής Μανώλης Παπαρηγοράκης, ο γενετιστής Χρήστος Γιαπιτζάκης, ο ορθοδοντικός Φίλιππος Συνοδινός και η αρχαιολόγος Έφη Μπαζιωτοπούλου-Βαλαβάνη.

Η Μύρτις και η ανάπλασή της προκάλεσαν μεγάλο θαυμασμό και κίνησαν το ενδιαφέρον του κοινού και του επιστημονικού κόσμου, διότι από τη συγκεκριμένη έρευνα διαπιστώθηκε ότι οι Έλληνες παραμένουν ίδιοι τέσσερις χιλιάδες χρόνια όσον αφορά την περιοχή του σπλαχνικού κρανίου, δηλαδή του προσώπου, ενώ το μόνο που έχει αλλάξει είναι ο προσανατολισμός της ανάπτυξης του εγκεφαλικού κρανίου.¹⁵⁵

¹⁵⁰ Ο. π.

¹⁵¹ <http://ellas2.wordpress.com/2010/02/28/%CE%BC%CF%8D%CF%81%CF%84%CE%...>, 2.

¹⁵² <http://www.ethnos.gr/article.asp?catid=11386&subid=2&pubid=11035037>, 2.

¹⁵³ Κόννολυ-Ντοτς 2001: 37.

¹⁵⁴ Ο. π. , 38.

¹⁵⁵ http://www.vlioras.gr/Philologia/History/Ancient/06.Classic/2010_04_10_Nea_Eleu8e..., 2.

4.3. Η αιτία του θανάτου της Μύρτιδος και ο ιατρικός προσδιορισμός του λοιμού

Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος ξεκίνησε το 431 π. Χ. και διήρκεσε είκοσι επτά χρόνια έως το 404 π. Χ.¹⁵⁶ Θεωρείται όχι μόνο ο πιο συνταρακτικός πόλεμος που εβίωσαν οι Έλληνες εκείνης της εποχής, αλλά και πόλεμος με παγκόσμια σημασία λόγω της ανάμειξης σε αυτόν τόσο της περσικής αυτοκρατορίας όσο και της ελληνικής Δύσης,¹⁵⁷ με αποτέλεσμα να έχει απασχολήσει ιδιαίτερα την αρχαία ιστοριογραφία, αλλά και τη νεότερη έρευνα. Παρόλο που από τους αρχαίους ιστορικούς ο Θουκυδίδης μας πληροφορεί ότι ο πόλεμος συνεχίστηκε επί είκοσι επτά έτη, οι νεότεροι ιστορικοί επισημαίνουν ότι δεν περιορίζεται χρονικά μόνο ανάμεσα στο 431 π. Χ. – 404 π. Χ. , επειδή είχε ουσιαστικά ξεκινήσει το 460 π. Χ. και διακόπηκε σχεδόν δεκαπέντε χρόνια με την ειρήνη του 446/45 π. Χ.¹⁵⁸, γνωστή ως *Τριακονταετούτης Σπονδές*, με τη συμβολή της οποίας η Αθήνα αναδείχθηκε σε αθηναϊκή ηγεμονία.¹⁵⁹ Γι' αυτό οι ερευνητές καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι υπήρξε και πρώτος Πελοποννησιακός Πόλεμος, που διήρκεσε από το 460 π. Χ. έως το 446/45 π. Χ.¹⁶⁰ Αναμφίβολα για τους αρχαίους δεν αποτελούσε την πρώτη φορά σύγκρουσης των Σπαρτιατών με τους Αθηναίους, καθώς τα τελευταία χρόνια του 6^{ου} αιώνα π. Χ. είχαν οργανωθεί τέσσερις διαφορετικές εκστρατείες εναντίον της Αθήνας, δηλαδή το 511/10 π. Χ. , το 510 π. Χ. , το 508/07 π. Χ. και το 506 π. Χ.¹⁶¹

Αναμφισβήτητα, ο συγκεκριμένος πόλεμος που τελειώνοντας μετατόπισε το κέντρο των δυνάμεων από την Ελλάδα στην Περσία και στον Ελληνισμό της Δύσεως¹⁶² βασιζόταν σε κάποιες αιτίες τις οποίες ο ιστορικός Θουκυδίδης διακρίνει σε δύο κατηγορίες: την επιφανειακή ή άμεση ή προσιτή αιτία και την σε βάθος ή πιο απόμακρη ή βαθύτερη αιτία.¹⁶³ Οι απόψεις δίστανται, διότι πολλοί κατηγορούν τον ίδιο τον Περικλή ως υπεύθυνο γι' αυτόν τον πόλεμο, επειδή μέσω αυτού προσπάθησε να εδραιώσει τη θέση του, που είχε κλονιστεί, αν και αυτό αναιρείται από τον Θουκυδίδη. Ορισμένοι, ανάμεσά τους και ο Θουκυδίδης, προβάλλουν ως κυριότερη αιτία του την αύξηση της αθηναϊκής δύναμης μετά από τους Περσικούς Πολέμους και

¹⁵⁶ Stewart, 2003: 270.

¹⁵⁷ Κέιγκαν, 2004: 194.

¹⁵⁸ G. E. M. de Ste Croix 2005: 20.

¹⁵⁹ Ο. π. , 66.

¹⁶⁰ Ο. π. , 21.

¹⁶¹ Ο. π. , 265- 266.

¹⁶² Πελεκίδης, 2000: 181.

¹⁶³ G. E. M. de Ste Croix 2005: 17.

τον φόβο που προκάλεσε το γεγονός αυτό στη Σπάρτη¹⁶⁴ ή καλύτερα τη διάσταση Αθηναίων και Σπαρτιατών με όλες τις αντιθέσεις τους στις αρχές του πολιτεύματος και της εσωτερικής πολιτικής.¹⁶⁵ Αυτή η διάσταση φάνηκε πιο έντονα, όταν οι Ίωνες μετά από τη μάχη της Μυκάλης ζήτησαν την προστασία της Σπάρτης. Όταν αυτή δεν τους βοήθησε μην έχοντας στόλο, επιδίωξαν τη βοήθεια της Αθήνας που ανταποκρίθηκε χάρη στον στόλο της κερδίζοντας έτσι τη συμπάθεια των Ιώνων. Μέχρι που το 447 π. Χ. ίδρυσε και αυτή μαζί τους την Αττική- Δηλιακή ναυτική συμμαχία με στόχο την απελευθέρωση των Ελλήνων της Μικράς Ασίας και με απώτερο στόχο την εκδίκηση για τα εγκλήματα των Περσών κατά τους Περσικούς Πολέμους.¹⁶⁶ Αυτόν τον νέο ουσιαστικά περσικό πόλεμο είχε προβάλει και ο Θεμιστοκλής ως ευκαιρία, για να καταστεί η Αθήνα με την αύξηση της δυνάμεώς της η πρώτη μεγάλη δύναμη της Ελλάδας και με αυτήν την ιδιότητα να υπερισχύσει.¹⁶⁷ Αυτή ακριβώς η τάση που μπορεί να χαρακτηριστεί ως αθηναϊκός ιμπεριαλισμός θεωρήθηκε ότι διαδραμάτισε ρόλο σε αυτόν τον πόλεμο. Η Αθήνα συνεχώς επιβαλλόταν, αλλά αυτή η συμπεριφορά της προκαλούσε το μίσος των άλλων ελληνικών πόλεων μέχρι που συντέλεσε στην αποτυχία της σε αυτόν τον πόλεμο.

Άλλωστε οι Αθηναίοι δεν συμπεριφέρθηκαν με τον καλύτερο τρόπο απέναντι στους συμμάχους τους. Αρχικά οι μέτοικοι και οι σύμμαχοι της Αθήνας δεν είχαν το δικαίωμα να συμμετέχουν σε αρμοδιότητες, αυτονόητες για τους γνήσιους Αθηναίους πολίτες,¹⁶⁸ γιατί δεν τους είχαν παραχωρηθεί όλα τα πολιτικά δικαιώματα του Αθηναίου πολίτη.¹⁶⁹ Παρόλα αυτά όλοι οι σύμμαχοί της όφειλαν να αποδεχτούν το δημοκρατικό πολίτευμά της, το αττικό δίκαιο και υποχρεώνονταν να μεταχειρίζονται τα αττικά νομίσματα και τα αττικά μέτρα και σταθμά, καθώς να αποδεχτούν στη γλώσσα τους αττικά στοιχεία. Όλες τους οι υποθέσεις πλέον εκδικάζονταν σε αθηναϊκά δικαστήρια¹⁷⁰ και εξήγαγαν τα προϊόντα τους στην αθηναϊκή αγορά. Αυτό που τους ερέθισε περισσότερο από την πλευρά των Αθηναίων ήταν η μεταφορά του συμμαχικού ταμείου από τη Δήλο στην Αθήνα το 454 π. Χ. , για τη διαχείριση του οποίου οι Αθηναίοι δεν λογοδότησαν. Αποτέλεσμα αυτής της συμπεριφοράς των

¹⁶⁴ Wilcken, 1976: 212.

¹⁶⁵ Πελεκίδης, 2000: 182, - Μπέγκτσον, 1991: 200.

¹⁶⁶ Wilcken, 1976: 195.

¹⁶⁷ Ο. π. , 75.

¹⁶⁸ Ο. π. , 204- 205.

¹⁶⁹ Πελεκίδης, 2000: 182.

¹⁷⁰ Wilcken, 1976: 205- 206.

Αθηναίων ήταν να ωθήσουν τους συμμάχους τους προς τους Σπαρτιάτες για να ανακτήσουν την ελευθερία τους.¹⁷¹

Εκτός από τα αίτια ο πόλεμος προκλήθηκε ταυτόχρονα από κάποια γεγονότα, που θεωρήθηκαν αφορμές του. Πρώτα ξέσπασε η διένεξη μεταξύ Κορινθίων και Κερκυραίων, στην οποία αναμείχθηκε η Αθήνα το 433 π. Χ. εμποδίζοντας τους Κορινθίους να επιτύχουν μία σίγουρη νίκη.¹⁷² Έπειτα σημειώθηκε και το Μεγαρικό Ψήφισμα που ξεκίνησε από τη στιγμή που ο Περικλής απαγόρευσε στους Μεγαρείς, που ήταν μέλη της Πελοποννησιακής Συμμαχίας, να εξάγουν τα προϊόντα τους στην αγορά της Αθήνας και να χρησιμοποιούν τα λιμάνια της αθηναϊκής επικράτειας.¹⁷³ Επιπρόσθετα οι Σπαρτιάτες προέβαλαν την απαίτηση να εξοριστούν οι εναγείς Αλκμαιωνίδες, δηλαδή ο Περικλής, ή τουλάχιστον να αρθεί η πολιορκία της Ποτίδαιας ή το Μεγαρικό Ψήφισμα. Απαιτήσεις που υποβίβαζαν την Αθήνα. Συγχρόνως διέδιδαν ότι οι ίδιοι προτιμούσαν τον πόλεμο ως μοναδική λύση, γιατί έτσι θα απάλλασσαν τους υπόλοιπους Έλληνες από την αθηναϊκή κυριαρχία. Έτσι προέτρεψαν τους Έλληνες να τους εμπιστευθούν¹⁷⁴ και ο πόλεμος ξεκίνησε το 431 π. Χ. Χαρακτηρίστηκε ως ο πιο αιματηρός πόλεμος της αρχαιότητας, αν και δεν χαρακτηρίζεται από ενότητα, καθώς διαιρείται σε τρεις φάσεις: η πρώτη το 431/21 π. Χ. , η δεύτερη το 415/13 π. Χ. και η τρίτη το 413/04 π. Χ. Ήταν ολοφάνερο ότι οι δύο αντίπαλοι ήταν εντελώς διαφορετικοί? η Αθήνα όριζε πολλές νησιωτικές περιοχές ως συμμάχους και κατά συνέπεια διέθετε πλούσιο στόλο με αξιόλογη εμπορική δράση¹⁷⁵, καθώς και ισχυρό ταμείο, σε αντίθεση με την Πελοποννησιακή συμμαχία που δεν είχε ούτε καν χρήματα.¹⁷⁶ Λαμβάνοντας υπόψη του ο Περικλής και την αδυναμία των Σπαρτιατών στη θάλασσα κατάστρωσε πολεμικό σχέδιο, σύμφωνα με το οποίο όλοι οι κάτοικοι της Αττικής θα συγκεντρώνονταν στην Αθήνα με σκοπό να λεηλατούν οι Σπαρτιάτες την περιοχή και να αποδυναμώνουν τις δυνάμεις τους τη στιγμή που οι Αθηναίοι θα εξορμούσαν στον θαλάσσιο χώρο.

Και πράγματι όταν ξεκίνησαν οι εχθροπραξίες οι Πελοποννήσιοι και οι Βοιωτοί με αρχηγό τον βασιλιά Αρχίδαμο, αφότου συγκεντρώθηκαν στον Ισθμό,¹⁷⁷ προχώρησαν με βραδύτητα στην Οινόη, για να δοθεί στους Αθηναίους για τελευταία φορά η

¹⁷¹ Πελεκίδης, 2000: 182.

¹⁷² Ο. π. , 185.

¹⁷³ Wilcken, 1976: 214, - Πελεκίδης, 2000: 185.

¹⁷⁴ Wilcken, 1976: 214- 215.

¹⁷⁵ Πελεκίδης, 2000: 186.

¹⁷⁶ Wilcken, 1976: 215, - Μπένγκτσον, 1991: 202.

¹⁷⁷ Πελεκίδης , 2000: 191.

ευκαιρία για διαπραγματεύσεις,¹⁷⁸ εισέβαλαν στην Αττική, αφού προχώρησαν προς το Θριάσιο πεδίο και την Ελευσίνα και τέλος πέρασαν το όρος Αιγάλεω και κατέλαβαν τις Αχαρνές, τον μεγαλύτερο αγροτικό δήμο της Αττικής.¹⁷⁹ Ταυτοχρόνως ο αθηναϊκός στόλος κινήθηκε στη θάλασσα και ύστερα από μία αποτυχία στη Μεθώνη της Μεσσηνίας¹⁸⁰ λεηλάτησε τις ακτές της Λακωνίας και της Ήλιδας. Αμέσως μετά κατέλαβε στα δυτικά παράλια το κορινθιακό φρούριο Σόλλιον και την Αστακό στην Ακαρνανία¹⁸¹, στα ανατολικά το νησί Αταλάντη στον Ευβοϊκό κόλπο και ανάγκασε τους Αιγινήτες να εγκαταλείψουν το νησί τους, καθώς εγκαταστάθηκαν εκεί Αθηναίοι κληρούχοι.¹⁸² Παράλληλα σύνηψε συμμαχία με τον ηγεμόνα των Οδρυσών Θρακών Σιτάλκη και ειρήνη με τον Μακεδόνα βασιλιά Περδίκκα με αντάλλαγμα την παραχώρηση της Θέρμης.¹⁸³ Οπότε το σχέδιο που είχε καταστρωθεί αποδείχτηκε αρκετά προσοδοφόρο για τους Αθηναίους τουλάχιστον από τις πολεμικές εκβάσεις του πρώτου κιόλας χρόνου του πολέμου¹⁸⁴ και θα κατέληγε ακόμη πιο προσοδοφόρο, εάν δεν μεσολαβούσε η φοβερή επιδημία που μεταδόθηκε το 430 π. Χ. από τα ανατολικά προς τον Πειραιά τη στιγμή που ο πελοποννησιακός στρατός εισέβαλλε για δεύτερη φορά στην Αττική και ερήμωσε τη χώρα μέσα σε χρονικό διάστημα σαράντα ημερών. Στο μεταξύ εξαιτίας της επιδημίας που για πολλούς είχε ξεκινήσει από την Αιθιοπία και εμφανίστηκε στην Αθήνα,¹⁸⁵ αφού εξαπλώθηκε στην Αίγυπτο, τη Λιβύη και σε μεγάλο μέρος της Περσικής αυτοκρατορίας, αυξήθηκε η αναρχία και η παρανομία στην Αθήνα, με αποτέλεσμα οι Αθηναίοι να ζητήσουν ειρήνη από τους Σπαρτιάτες, που εκείνοι αρνήθηκαν, και θεωρήθηκε ο Περικλής υπεύθυνος για τον πόλεμο¹⁸⁶ και τον λοιμό μέχρι που τιμωρήθηκε με πρόστιμο γι' αυτό. Οι πολεμικές επιχειρήσεις των Αθηναίων απέτυχαν και αναγκάστηκαν να περιοριστούν στη λεηλασία των περιοχών της Τροιζήνος, των Αλιέων και της Ερμιόνης και στην καταστροφή του φρουρίου των Πρασιών. Μολονότι καταβλήθηκαν μεγάλες προσπάθειες να μην μεταδοθεί η επιδημία, αυτό δεν επιτεύχθηκε.¹⁸⁷ Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Πελοποννήσιοι σκότωναν κάθε

¹⁷⁸ Ο. π. , 192.

¹⁷⁹ Ο. π.

¹⁸⁰ Ο. π. , 193.

¹⁸¹ Ο. π. - Μπένγκτσον, 1991 : 203.

¹⁸² Πελεκίδης, 2000: 193.

¹⁸³ Ο. π.

¹⁸⁴ Wilcken, 1976: 217.

¹⁸⁵ Κέιγκαν, 2004: 133.

¹⁸⁶ Πελεκίδης, 2000: 193, - Μπένγκτσον, 1991: 203

¹⁸⁷ Πελεκίδης , 2000: 194.

Αθηναίο που έπεφτε στα χέρια τους, για να παραμείνουν αλώβητοι από τον λοιμό.¹⁸⁸ Μεταξύ των νοσούντων συγκαταλέχθηκε και ο Περικλής, ο οποίος απεβίωσε, αφότου είδε τους δύο γιούς του να πεθαίνουν από αυτήν την ασθένεια. Είναι αξιοσημείωτο ότι προτού η νόσος ολοκληρώσει τον κύκλο της το 427 π. Χ. είχε προκαλέσει τον θάνατο 4.400 οπλιτών, 300 ανδρών του ιππικού και αναρίθμητων μελών των κατωτέρων κοινωνικών στρωμάτων.¹⁸⁹ Η πιο αρνητική συνέπεια που ακολούθησε ήταν η εμφάνιση δύο νέων αρχηγών, του Κλέωνος και του Υπέρβολου, οι οποίοι αποδείχθηκαν πολύ κατώτεροι σε ικανότητες από τον Περικλή.¹⁹⁰

Η εύρεση του κρανίου της Μύρτιδος και η ανάπλασή του δεν επέλυσαν μόνο απορίες όσον αφορά τα εξωτερικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων που κατοικούσαν στην Αθήνα τον 5^ο αιώνα π. Χ. κατά τα πρώτα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου, αλλά συνέβαλαν και στο να προσδιοριστεί ιατρικά ο λοιμός που αποδεκάτισε το 1/3 του πληθυσμού της Αθήνας¹⁹¹ από την αρχή του θέρους του 430 π. Χ. έως το θέρος του 428 π. Χ. και από τον χειμώνα του 427 π. Χ. έως τον χειμώνα του 426 π. Χ. Γι' αυτήν τη νόσο δεν είχε γίνει γνωστό τίποτε άλλο εκτός από τη διαπίστωση ότι καθόρισε την έκβαση του πολέμου και τερμάτισε την αθηναϊκή κυριαρχία στη Μεσόγειο, οδηγώντας στην παρακμή τον Χρυσούν Αιώνα του Περικλέους και την αθηναϊκή δημοκρατία και μονοκρατορία¹⁹².

Στην Αθήνα λειτουργούσε στο αναμεταξύ ένα σύστημα υγείας που πληρωνόταν από το κράτος. Οι γιατροί είχαν εξειδικευθεί σε συγκεκριμένους τομείς, που δήλωνε ο καθένας στην εκκλησία του δήμου. Εκτός από τους γιατρούς που στηρίζονταν στα φάρμακα και στη χρήση εργαλείων, υπήρχαν και κάποιοι γνωστοί ως θεραπευτές που στηρίζονταν στο θεϊκό στοιχείο.¹⁹³ Τα μόνα δε στοιχεία που ήταν γνωστά για τον λοιμό, προέρχονται από το ιστορικό έργο του Θουκυδίδη, ο οποίος παραθέτει τα ακριβή συμπτώματά του.

Σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, ο λοιμός προκαλούσε εξάψεις και ισχυρούς πονοκεφάλους, πρήξιμο του λαιμού, πόνο στο στήθος και έντονο βήχα.¹⁹⁴ Οι ασθενείς διψούσαν αφόρητα, με αποτέλεσμα να συνωστίζονται στις πηγές και στα πηγάδια της πόλης, καθώς εβίωναν καθημερινά την αγωνία του επερχόμενου θανάτου και τη

¹⁸⁸ Μπένγκκτσον, 1991: 203.

¹⁸⁹ Κέιγκαν, 2004: 134.

¹⁹⁰ Ο. π. , 218- 219.

¹⁹¹ http://www.vlioras.gr/Philologia/History/Ancient/06.Classic/2010_04_10_Nea_Eleu8e... , 1.

¹⁹² http://www.myrtis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=82&Itemid=5... , 1.

¹⁹³ Κόννολυ – Ντοτς, 2001: 42.

¹⁹⁴ http://www.myrtis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=179&Itemid=2... , 2.

φρίκη.¹⁹⁵ Η νόσος διαρκούσε από επτά έως εννιά ημέρες οδηγώντας σε άμεσο θάνατο.¹⁹⁶ Αναφέρεται ότι νοσούσαν και ζώα, όπως σκύλοι και πτηνά, γιατί αυτά έτρωγαν πτώματα ανθρώπων, που είχαν νοσήσει από τη συγκεκριμένη ασθένεια.¹⁹⁷ Γι' αυτό και κατά την ανασκαφή των ετών 1994- 1995 στο αρχαίο νεκροταφείο του Κεραμεικού βρέθηκαν σε διαταραγμένες επιχώσεις οστά εννέα σκύλων, που είχαν καλυφθεί με στρώση χαλικιών και είχαν την εικόνα απόρριψης μάλλον και όχι ταφής.¹⁹⁸

Από αυτά όμως τα στοιχεία δεν ήταν δυνατό να οδηγηθούν οι επιστήμονες σε συμπεράσματα, διότι ο Θουκυδίδης, χωρίς να είναι ο ίδιος γιατρός, παραθέτει απλώς τα συμπτώματα που παρουσίαζαν οι σύγχρονοί του και ο ίδιος που νόσησε από τον συγκεκριμένο λοιμό, μα δεν υπέκυψε. Εκτός από τα κύρια σημεία και τα συμπτώματα της νόσου, περιγράφει και τις συνθήκες που επικρατούσαν κατά την εξάπλωση του λοιμού και τα κύρια σημεία και τα συμπτώματα της νόσου. Παρόλα αυτά δεν μπόρεσε να διαγνώσει επαρκώς αν ο λοιμός οφειλόταν σε έναν ή σε πολλούς παράγοντες. Άλλωστε έγραψε την ιστορία του πολέμου δέκα χρόνια αργότερα από τότε που συνέβη, πράγμα που σημαίνει ότι πιθανόν το μικρόβιο να είχε μεταλλαχθεί. Αξίζει δε να τονιστεί ότι δεν ήταν ο ίδιος γιατρός, για να μπορεί να εκτιμήσει τα συμπτώματα από τα οποία σχολίασε όσα τον εντυπωσίασαν πιο πολύ, ενώ ενδεχομένως άφησε ασχολίαστα τα σημαντικά στοιχεία. Επίσης είχε συνδυάσει τη συγκεκριμένη νόσο με άλλες, λέγοντας ότι οι ασθενείς είχαν νοσήσει πριν από την εκδήλωσή της.¹⁹⁹ Γι' αυτό και άλλοι τη χαρακτήρισαν πανώλη των πνευμόνων, άλλοι συνδυασμό εξανθηματικού τύφου και ευλογιάς, άλλοι τύφο, ακόμη και ιλαρά.²⁰⁰ Η νόσος αυτή έμενε άγνωστη στη συνέχεια, γιατί δεν υπήρχε το κατάλληλο παλαιοπαθολογικό υλικό, παρόλο που ανάλογες έρευνες έχουν διεξαχθεί και για άλλους αρχαίους πολιτισμούς, όπως της αρχαίας Αιγύπτου ή της Κεντρικής και Νοτίου Αμερικής. Σήμερα είναι πιο εύκολη η διεξαγωγή μίας τέτοιας έρευνας, εξαιτίας της προόδου της Μοριακής Βιολογίας και της Γενετικής, της ανάπτυξης της αντίστοιχης τεχνολογίας και τεχνογνωσίας μέσω των εφαρμογών της Πληροφορικής και της δημιουργίας σχετικών ερευνητικών κέντρων.

¹⁹⁵ <http://www.ethnos.gr/article.asp?catid=11386&subid=2&pubid=11029003> , 1.

¹⁹⁶ http://www.perceptum.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=10%3Aloi... , 1.

¹⁹⁷ Ο. π. , 1-2.

¹⁹⁸ Μπαζιωτοπούλου- Βαλαβάνη, - Τσιριγώτη- Δρακωτού, 2003: 269.

¹⁹⁹ http://www.perceptum.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=10%3Aloi..., 3

²⁰⁰ Πελεκίδης , 2000: 194.

Η Μύρτις αποδείχτηκε μετά από έρευνες ότι πέθανε από τη συγκεκριμένη νόσο, όπως και οι υπόλοιποι νεκροί που είχαν ενταφιαστεί μαζικά στον ίδιο τάφο. Το γεγονός ότι βρέθηκαν στοιβαγμένοι ο ένας επάνω στον άλλον, ενήλικες και παιδιά, χωρίς να δεχτούν νεκρικές τιμές, οδήγησε τους Έλληνες επιστήμονες αρχικά στο συμπέρασμα ότι αυτοί οι νεκροί αυτού του ομαδικού τάφου ήταν θύματα του λοιμού. Γι' αυτό και προέβησαν στην προσπάθεια προσδιορισμού του μικροβίου που προκάλεσε την επιδημία με τη βοήθεια δοντιών από τρεις διαφορετικούς σκελετούς από τον ίδιο τάφο. Χρησιμοποιήθηκαν δόντια, γιατί αυτά διατηρούνται για μεγάλο χρονικό διάστημα ακέραια και ανεπηρέαστα από εξωτερικά ερεθίσματα. Ο οδοντικός πολφός μπορεί να διασώσει ανέπαφο κάποιο μικρόβιο, επειδή είναι αγγειοβριθής ιστός, αρκεί να συνοδεύεται από μικροβιαμία, διότι μόνο έτσι παγιδεύεται το μικρόβιο και μούμιοποιείται μετά από τον επελθόντα θάνατο.²⁰¹

Οι προαναφερθείσες έρευνες υλοποιήθηκαν στα εργαστήρια της Μοριακής Νευροβιολογίας της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών από την ερευνητική ομάδα του Επίκουρου Καθηγητή Οδοντιατρικής του Πανεπιστημίου Αθηνών Μανώλη Ι. Παπαγρηγοράκη και κατέληξαν στην ύπαρξη μικροβιακού DNA στον πολφικό ιστό των δοντιών. Κατά τη διάρκεια των ερευνών το μικροβιακό DNA διαχωρίστηκε από το ανθρώπινο και υποβλήθηκε σε δοκιμασίες μεταξύ των έξι μικροβίων που είχαν θεωρηθεί παλαιότερα υπεύθυνα για τον λοιμό, για να ταυτοποιηθεί με αυτό το μικρόβιο που προκάλεσε τον λοιμό²⁰². Τελικά αποδείχθηκε ότι ευθυνόταν το μικρόβιο *Salmonella enterica serovar Typhi*, που οδηγούσε σε τυφοειδή πυρετό και που εντοπίστηκε στα δόντια και των τριών νεκρών που εξετάστηκαν. Η πιστοποίηση του μικροβίου ανακοινώθηκε μάλιστα το έτος 2007 στον διεθνή τύπο από τη *Washington Post*, τη *Figaro*, τους *Times*.²⁰³

Ο τυφοειδής πυρετός, που είτε μόνος του είτε σε συνδυασμό με άλλον λοιμογόνο παράγοντα οδήγησε στον λοιμό της Αθήνας του Περικλέους, ακόμη και σήμερα ταλαιπωρεί κατοίκους των χωρών του αναπτυσσόμενου κόσμου. Αυτό συμβαίνει, επειδή σε αυτές παρατηρείται υπερπληθυσμός, ακατάλληλη ύδρευση, έλλειψη συνθηκών υγιεινής και δυσκολίες πρόσβασης σε υπηρεσίες υγείας. Εξαιτίας όλων αυτών υπολογίζεται ότι πεθαίνουν 600.000 άτομα ετησίως. Υπερπληθυσμός, ανθυ-

²⁰¹ Ο. π.

²⁰² http://www.perceptum.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=10%3Aloi..., 3

²⁰³ [http://ellas2.wordpress.com/2010/02/28/%CE%BC%CF%8D%CF%81%CF%84%CE%](http://ellas2.wordpress.com/2010/02/28/%CE%BC%CF%8D%CF%81%CF%84%CE%...), 1

γεινές συνθήκες διαβίωσης και ατομικής υγιεινής επικρατούσαν και στην Αθήνα περί το 430 π. Χ. , σύμφωνα με τον Θουκυδίδη.

Για τον λοιμό που περιέγραψε ο Θουκυδίδης σήμερα έχουν δοθεί πολλές ιατρικές ερμηνείες που παρατίθενται παρακάτω. Από αυτές μπορεί να αναφερθεί συγκριτικά η γρίπη των πτηνών. Πρόκειται για μετάλλαξη του αρχικού ιού της γρίπης, που μπορεί να είχε ήδη εμφανιστεί πριν από 2.500 χρόνια. Παρόλο που τα συμπτώματά της, πυρετός, ερεθισμένος φάρυγγας, μυϊκοί πόνοι, επιπεφυκίτιδα, πνευμονία, αναπνευστικές διαταραχές, ταιριάζουν με αυτά που περιγράφει ο Θουκυδίδης, διαφέρει από τον αρχαίο λοιμό ως προς τη διάρκεια. Ενώ ο αρχαίος λοιμός διαρκούσε σύμφωνα με τον ιστορικό επτά έως εννιά ημέρες, η γρίπη των πτηνών είχε διάρκεια έως δώδεκα ημέρες.²⁰⁴

Ο τυφοειδής πυρετός ήταν ασθένεια γνωστή ως καύσος κατά την εποχή του Θουκυδίδη. Σήμερα είναι γνωστή και ως εντερικός πυρετός που προκαλείται από ένα gram-negative βακτηρίδιο, το βακτήριο της σαλμονέλλας, γνωστό ως “salmonella typhi”. Μεταδίδεται με τρόφιμα ή νερό που μολύνονται από τα βακτηρίδια ενός προσβεβλημένου προσώπου ή με τα λύματα που περιέχουν τα βακτηρίδια. Μεταδίδεται από τα κόπρανα ή το στόμα του ανθρώπου. Επώάζεται δέκα ημέρες σε διάστημα τριών έως εξήντα ημερών. Τα κυριότερα συμπτώματά της είναι ρίγος, πυρετός, ζάλη, κεφαλαλγία και δυσκοιλιότητα. Ο πυρετός σημειώνει άνοδο που διαρκεί την πρώτη εβδομάδα της νόσου. Κάποτε εκδηλώνεται και με ανορεξία, εντερική αιμορραγία, εντερική διάτρηση, σηψαιμία, μηνιγγίτιδα, οστεομυελίτιδα, ηπατομεγαλία, σπληνομεγαλία. Υπάρχει πιθανότητα ο ασθενής να εκδηλώσει παραλήρημα και τυφική ροδόανθη. Αυτό είναι ένα ερυθρό, κηλιδώδες εξάνθημα στο άνω τμήμα της κοιλιά και τις πλάγιες και τις πίσω περιοχές του θώρακα, που μπορεί να διαρκέσει δύο έως τρεις ημέρες. Κατά τη δεύτερη εβδομάδα η δυσκοιλιότητα μπορεί να γίνει διάρροια και μπορεί να αισθανθεί βορβορυγμούς. Κατά την τρίτη εβδομάδα μπορεί να εκδηλωθεί νεφρίτιδα ή ηπατική βλάβη. Έχει υποστηριχθεί ότι εάν δεν ακολουθηθεί θεραπεία, η νόσος διαρκεί τέσσερες έως οχτώ εβδομάδες και η αποκατάσταση του ασθενούς είναι σταδιακή.²⁰⁵

Μία άλλη ερμηνεία για την αρρώστια ήταν ο κοιλιακός τύφος. Αυτός προκαλείται από μολυσμένο έντομο και έχει τέσσερις μορφές. Συγκεκριμένα εμφανίζεται ως: 1.*Epidemic typhus*, 2.*Brill-Zinsser disease*, 3.*Endemic* ή *murine typhus*, 4.*Scrub*

²⁰⁴ http://www.perceptum.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=10%3Aloi... , 1.

²⁰⁵ http://www.perceptum.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=10%3Aloi..., 1-2.

typhus. Η πρώτη μορφή προκαλείται από το μικρόβιο *Rickettsia Prowazekii*, που φέρεται στις ψείρες του σώματος, οι οποίες ευνοούνται όταν απουσιάζουν συνθήκες υγιεινής ή όταν δεν υπάρχει νερό ούτε για το πλύσιμο των ρούχων. Ευνοείται από το κρύο, την ένδεια, τον πόλεμο και άλλες καταστροφές των συνθηκών διαβίωσης, συνθήκες που ευνοούν τις ψείρες. Τέτοιες συνθήκες που ευνοούν τις ψείρες του σώματος επικρατούσαν στην Αθήνα κατά την εξάπλωση του λοιμού, που ίσως εξαπλώθηκε και από την αύξηση του πληθυσμού. Αν και κάποια συμπτώματα της νόσου αυτής ταυτίζονται με τα συμπτώματα που περιγράφονται από τον Θουκυδίδη, δεν μπορεί κανείς να είναι απολύτως σίγουρος ότι πρόκειται για την ίδια περίπτωση.²⁰⁶

Από τους ιούς που προκαλούν αιμορραγικό πυρετό και έχουν θεωρηθεί σήμερα υπεύθυνοι για την νόσο, ο ιός Ebola(Ebola HF) ξεκινώντας από την Αιθιοπία, αν και δεν είχε παρουσιαστεί έως την εποχή του Θουκυδίδη σύμφωνα με τον επιδημιολόγο του ναυτικού ιατρικού κέντρου του Σαν Ντιέγκο, Patrick Olson, θεωρήθηκε μετά από σύγχρονες έρευνες υπεύθυνος για τον λοιμό. Συμπτώματά του είναι ο υψηλός πυρετός, που δεν αφήνει τον ασθενή ούτε να ανεχτεί τα ρούχα του, και ένα αίσθημα καύσους που εκτείνεται σε όλο τον οργανισμό και προκαλεί χολικές εμετικές κενώσεις, έντονες διαρροϊκές κενώσεις και εντερικό έλκος. Έχουν παρατηρηθεί και προβλήματα στα γεννητικά όργανα, στα χέρια, στα πόδια και στην όραση. Προσβάλλει ανθρώπους και ζώα. Συνήθως οι θάνατοι επέρχονται την έβδομη ή την ένατη ημέρα, εξαιτίας του υψηλού πυρετού. Διαγνώστηκε για πρώτη φορά κατά το 1976 και δεν θεραπεύεται μέχρι σήμερα. Μεταδίδεται αρχικά από κάποιο άγνωστο ζώο και μετά από το αίμα και τις απεκκρίσεις ενός ανθρώπου που μολύνθηκε, όπως και από μολυσμένα εργαλεία. Επωάζεται από δύο έως είκοσι μία ημέρες. Ο θάνατος επέρχεται από ακατάσχετη εσωτερική αιμορραγία.

Στην αρχή ταύτισαν τον ιό *Ebola* με τον λοιμό, διότι σύμφωνα με τον Θουκυδίδη η νόσος μεταδιδόταν άμεσα από τον ασθενή σε όσους τον φρόντιζαν. Ύστερα σκέφτηκαν ότι ο λοιμός μεταδόθηκε από το λιμάνι του Πειραιά, όπου εκεί οι κάτοικοι συναναστρέφονταν με κατοίκους από περιοχές της Μεσογείου και τα παράλια της Αφρικής. Επίσης θεώρησαν υπεύθυνο και τον ιό *Marburg* (Γερμανία), ο οποίος ανήκει επίσης στους ιούς που προκαλούν τον αιμορραγικό πυρετό.²⁰⁷

²⁰⁶ Ο.π. , 2.

²⁰⁷ http://www.perceptum.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=10%3Aloi..., 3.

Κατά τη σύγχρονη έρευνα η νόσος ιλαρά παρουσιάζει παρόμοια συμπτώματα. Μεταδίδεται με σταγονίδια και εκκρίσεις από τη μύτη του ασθενούς, όπως και από τον λαιμό, τα οποία μπορούν να μολύνουν αντικείμενα που υπάρχει πιθανότητα να αγγίξουν υγιή άτομα. Επίσης μεταδίδεται όταν ένας υγιής αναπνεύσει τον αέρα που ανέπνεε ένα άτομο που είχε προσβληθεί. Μεταδίδεται και από μετανάστες. Ως συμπτώματά της αναφέρονται ο πυρετός, η αναφυλαξία, η καταρροή, τα υδατώδη κόκκινα μάτια και ο βήχας. Διαρκεί μία έως δύο εβδομάδες και στην αρχή εμφανίζονται μικροσκοπικά άσπρα σημάδια στο στόμα. Μετά από δύο έως τέσσερις ημέρες αρχίζουν τα εξανθήματα στο πρόσωπο, στο σώμα, στις βουβώνες και στα πόδια. Μεταδίδεται όταν μετά από τέσσερις ημέρες αρχίσει η αναφυλαξία στον ασθενή. Μπορεί να οδηγήσει σε μολύνσεις, διάρροια, πνευμονία, εγκεφαλίτιδα, σπανιότερα στον θάνατο, καθώς και σε αποβολή ή πρόωρο τοκετό στις εγκύους. Ο λοιμός όμως δεν φαίνεται να συσχετίζεται με αυτή τη νόσο, διότι δεν περιγράφεται το εξάνθημα της ιλαράς, καθώς δεν είχε γίνει τότε γνωστό στην Ανατολική Μεσόγειο.²⁰⁸

Και άλλη ασθένεια που έχει ταυτιστεί με τον λοιμό είναι η οστρακιά. Αυτή οφείλεται στον β-αιμολυτικό στρεπτόκοκκο, που παράγει μία ουσία (τοξίνη), η οποία προκαλεί εξάνθημα στα ευαίσθητα άτομα. Δεν είναι ωστόσο σίγουρο ότι όσοι προσβληθούν από στρεπτόκοκκο θα εκδηλώσουν αυτή την ασθένεια. Τα κύρια συμπτώματα της νόσου είναι πυρετός, πόνος στην κοιλιά, εμετοί και πονόλαιμος. Το εξάνθημα εμφανίζεται μετά από δύο ημέρες. Ξεκινά από τις μασχάλες και τις βουβώνες και μεταδίδεται στον λαιμό και το πρόσωπο εκτός από την περιοχή του στόματος και μετά εκτείνεται σε όλο το σώμα. Η επώαση της ασθένειας διαρκεί δύο έως επτά ημέρες. Μεταδίδεται από τις εκκρίσεις της μύτης ή του λαιμού ή σε περίπτωση που κάποιος ακουμπήσει το δέρμα του αρρώστου ή εάν χρησιμοποιήσει ίδια πετσέτα ή ρούχα με αυτόν.²⁰⁹

Έπειτα ο εξανθηματικός τύφος, που πήρε το όνομά του από το πετεχειώδες ή αιμορραγικό εξάνθημα που εμφανίζει, προσβάλλει άτομα που εργάζονται σε περιοχές με θάμνους στη νοτιανατολική Ασία, την Αυστραλία, την Ινδία και τον δυτικό Ειρηνικό. Η μόλυνση επέρχεται από μολυσμένα ακάρεα και η επώαση διαρκεί από πέντε έως δέκα ημέρες. Τα συμπτώματα της νόσου είναι πυρετός, έντονη κεφαλαλγία, μυϊκός πόνος, ξερόβηχας και διογκωμένοι λεμφαδένες. Εάν δεν αντιμετωπιστεί

²⁰⁸ Ο. π. , 4.

²⁰⁹ Ο. π. , 5.

θεραπευτικά, μπορεί να προκαλέσει νευρολογικά συμπτώματα.²¹⁰ Το γεγονός ότι μεταδίδεται από μολυσμένα ακάρεα απέρριψε το ενδεχόμενο να ήταν αυτός ο λοιμός των Αθηνών.

Μία άλλη νόσος που ταυτίστηκε με τον λοιμό είναι ο άνθρακας, μία ακόμη και σήμερα λοιμώδης νόσος των προβάτων, των αιγών, των βοειδών, των αλόγων, των χοίρων και όλων των φυτοφάγων που ζουν στην άγρια φύση και οφείλεται στον *Bacillus anthracis*. Είναι δερματική νόσος και συνήθως προκαλεί στο δέρμα μαύρες πληγές- εξελκώσεις, που μοιάζουν με κάρβουνο. Τα συμπτώματά της είναι τα ίδια με του κρυολογήματος, δηλαδή ερεθισμός στον λαιμό, ήπιος πυρετός, μυαλγίες, αναπνευστική δυσλειτουργία, μηνιγγίτιδα και σοκ. Εάν ο λοιμός οφειλόταν στον άνθρακα, τότε οι Αθηναίοι θα είχαν νοσήσει από την αναπνευστική μορφή του, η οποία εκδηλώνεται τόσο ακαριαία, που ο ασθενής δεν προλαβαίνει να κάνει κάτι. Η επώασή του απαιτεί από μία έως εξήντα ημέρες. Όμως υπάρχουν και κάποια συμπτώματα που περιγράφει ο Θουκυδίδης, τα οποία δεν συσχετίζονται με τον άνθρακα.²¹¹

Όσον αφορά την ευλογία αυτή δεν θεωρείται η γενεσιουργός αιτία του λοιμού σήμερα, αν και παλιά τη θεωρούσαν, διότι προκαλεί τα ίδια εξανθήματα με αυτά της νόσου της Αθήνας σύμφωνα με τον Θουκυδίδη, όπως την πνευματική ενάργεια και τον θάνατο κατά την έβδομη και την ένατη ημέρα, αδυναμία αντοχής σε ρούχα ή κλινοσκεπάσματα και μεγάλη επιθυμία για νερό. Όμως ο ιστορικός μιλά και για κεφαλαλγίες, καταρροή, διάρροια, βήχα, αγρυπνία, χρώμα του δέρματος των νοσοούντων και για το ότι εξοντώθηκαν και ζώα, κάτι που δεν συμβαίνει από την ευλογία.²¹²

Επιπλέον, υπεύθυνη για τον λοιμό θεωρήθηκε η πανώλη, που προκαλεί θολωμένη διάνοια και παράξενη συμπεριφορά των ασθενών και μεταδίδεται σε ανθρώπους και σε ζώα σύμφωνα με τους Osson, Schonke και Κάτσα. Όμως δεν συμπίπτει η ημέρα του θανάτου με αυτό που αναφέρει ο Θουκυδίδης και δεν μπορεί να εκδηλωθεί σε κλίματα όπως το ελληνικό αλλά σε ψυχρότερα.²¹³

Μία άλλη ασθένεια ο υποτροπιάζων πυρετός ή φθειρών που οφείλεται στην *Borrelia recurrentis* και μεταδίδεται από τις ψείρες ταυτίστηκε με τον λοιμό. Τα συμπτώματα παραμένουν ακόμη και σήμερα αλλοιώσεις του ενδοθηλίου, και

²¹⁰ http://www.perceptum.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=10%3Aloi..., 5-6.

²¹¹ Ο. π. , 6

²¹² Ο. π. , 6-7

²¹³ Ο. π. , 7

ενδοαγγειακές θρομβώσεις, λόγω του γρήγορου πολλαπλασιασμού των σπειροχαιτών στο αίμα επειδή μεταδίδεται πολύ εύκολα θα μπορούσε να έχει εξαπλωθεί στην Αθήνα, εξαιτίας της συγκέντρωσης μεγάλου πληθυσμού σε μικρό χώρο. Απαιτούνται τέσσερις έως δεκαοχτώ ημέρες για την επώασή του. Ξεκινά με πυρετό, κεφαλαλγία, ρίγη, ναυτία και εμετούς, όπως και με φυσαλιδώδεις δερματικές βλάβες, που εξέλκωνται γρήγορα, συμπτώματα που αντιστοιχούν ακριβώς με όσα περιγράφει ο Θουκυδίδης. Επίσης οδηγεί σε κρίση κατά την πρώτη περίοδο της εκδήλωσής της. Η κρίση οδηγεί σε καρδιαγγειακή κατάρριψη, η οποία οδηγεί με τη σειρά της στον θάνατο, κάτι που αναφέρεται επακριβώς από τον Θουκυδίδη.²¹⁴

Ο Διόδωρος ο Σικελιώτης θεώρησε την ελονοσία υπεύθυνη για τον λοιμό,²¹⁵ γιατί αυτή ευνοείται από τον βροχερό καιρό και τις υγρές κλιματολογικές συνθήκες που επικρατούσαν κατά την έξαρση του λοιμού.

Ο Leferre-Douville σύμφωνα με τις δικές του ερευνητικές προσπάθειες θεώρησε υπεύθυνη την εγκεφαλονωτιαία μηνιγγίτιδα, χωρίς να λάβει υπόψη του τα γενικότερα συμπτώματα του λοιμού, ενώ ο Ebstein τη βαριά μολυσματική νόσο.²¹⁶

Σύμφωνα με τον Smith και τον Webster ο κίτρινος πυρετός ήταν υπεύθυνος για τον λοιμό, διότι και αυτός προκαλεί κεφαλαλγίες, προβλήματα στην όραση και άπνοια από το στόμα. Μεταδίδεται με τσίμπημα από στεγομυία και από πάσχοντα ζώα. Όμως η στεγομυία δεν είναι ενεργή τον χειμώνα, οπότε δεν είναι δυνατόν ο λοιμός να οφείλεται στον κίτρινο πυρετό.

Ο εργοτισμός τέλος είναι δηλητηρίαση που προκαλείται ακόμη και κατά τη σημερινή εποχή από κατάποση αναλόγως μολυσμένων προϊόντων σιταριού. Συμπτώματά του είναι η δίψα, η διάρροια, η ναυτία, οι έντονοι εμετοί, οι ανώμαλοι καρδιακοί ρυθμοί και η γάγγραινα των άκρων. Όμως οι Αθηναίοι εκείνης της εποχής κατανάλωναν πολύ λίγους σπόρους σιταριού, οπότε και αυτή η εκδοχή απορρίπτεται.²¹⁷

Συμπερασματικά λοιπόν σημειώνεται ότι για την ερμηνεία του λοιμού διατυπώθηκαν οι παραπάνω απόψεις. Όμως σύμφωνα με την έρευνα του Επίκουρου Καθηγητή Μανώλη Ι. Παπαγρηγοράκη αποδείχθηκε ότι μία νόσος, όπως αυτή των Αθηνών, που σύμφωνα με τον Θουκυδίδη προκαλούσε εξάψεις και ισχυρούς πονοκεφάλους, πρήξιμο του λαιμού, πόνο στο στήθος, έντονο βήχα, αφόρητη δίψα

²¹⁴ http://www.perceptum.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=10%3Aloi..., 7.

²¹⁵ Ο. π., 7.

²¹⁶ Ο. π., 7-8.

²¹⁷ Ο. π., 8.

και διαρκούσε από εφτά έως εννιά ημέρες, οδηγώντας σε άμεσο θάνατο, οφειλόταν στο μικρόβιο *Salmonella enterica serovar Typhi*, που οδηγούσε σε τυφοειδή πυρετό. Αυτό το συμπέρασμα είναι λογικό δεδομένου ότι ο τυφοειδής πυρετός ευνοείται ακόμη και σήμερα από τον υπερπληθυσμό, την ακατάλληλη ύδρευση, την έλλειψη συνθηκών υγιεινής και τις δυσκολίες πρόσβασης σε υπηρεσίες υγείας, συνθήκες που επικρατούσαν στην Αθήνα το 430 π. Χ.

Κεφάλαιο πέμπτο

ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΜΥΡΤΙΔΟΣ

5.1. Η έκθεση που διοργανώθηκε για τη Μύρτιδα

Από την ανάπλαση του προσώπου της Μύρτιδος δόθηκε η αφορμή να διοργανωθεί περιοδεύουσα έκθεση με τον τίτλο « Μύρτις: πρόσωπο με πρόσωπο με το παρελθόν» , με σκοπό να μεταφερθεί στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, πρόγραμμα δύσκολο να πραγματοποιηθεί, γιατί αρχικά διατυπώθηκαν επιφυλάξεις εάν τα αποτελέσματα της έρευνας θα ήταν εύκολο να απλοποιηθούν ώστε να γίνουν κατανοητά στον επισκέπτη της έκθεσης και εάν ο χωροθετικός σχεδιασμός της έκθεσης θα προσαρμοζόταν εύκολα στον οποιονδήποτε εκθεσιακό χώρο, χωρίς να διακόπτεται η ροή της πληροφορίας.

Η έκθεση αποσκοπεί στο να γνωστοποιηθούν στο κοινό όλα τα στάδια της έρευνας ξεκινώντας από την ανασκαφή του τάφου στον Κεραμεικό, την εξέταση του σκελετικού και οδοντικού υλικού για να προσδιοριστεί ιατρικά ο λοιμός, που αποδεκάτισε τουλάχιστον το 1/3 τουλάχιστον των κατοίκων της Αθήνας κατά τα έτη 430/26 π. Χ. , και την ανασύνθεση του προσώπου ενός από τα θύματά του, της εντεκάχρονης Μύρτιδος. Επίσης στοχεύει στην προβολή της διεπιστημονικής συνεργασίας και συμβολής Ελλήνων, Γάλλων, Σουηδών επιστημόνων, τεχνικών και καλλιτεχνών, που αντάλλαξαν τη γνώση και την εμπειρία τους στη μελέτη αρχαιολογικού σκελετικού υλικού, ξεκινώντας από την έρευνα του κρανίου και καταλήγοντας στην ανάπλαση του συγκεκριμένου προσώπου.

Αυτή η έκθεση έχει επιπλέον την ιδιαιτερότητα να προβάλλεται ως εκθεσιακό σύνολο, που βασίζεται στο αναπλασμένο πρόσωπο ενός παιδιού, καθώς τονίζεται και η προσφορά της τεχνολογίας και η συμβολή των ανθρωπίνων καταλοίπων στην έρευνα σε πολλαπλά ερευνητικά πεδία, όπως της αρχαιολογίας, της ιατρικής, της ανθρωπολογίας, της ιατροδικαστικής, με σκοπό την εξαγωγή αξιόπιστων συμπερασμάτων. Επίσης η υπεύθυνη για την έκθεση μουσειολογική ομάδα αξιοποιώντας το ψηφιακό λεξιλόγιο της σύγχρονης εποχής σκοπεύει να δημιουργήσει μία αμφίδρομη, γνωσιακή και συναισθηματική δίοδο στο παρόν μέσα από την αναμόχλευση του παρελθόντος.

Η έκθεση απαρτίζεται από τρία μέρη: Το πρώτο μέρος είναι η ανασκαφή στον Κεραμεικό και η εύρεση του ομαδικού τάφου, το δεύτερο η ιατρική έρευνα στην

Ελλάδα και στη Γαλλία με σκοπό τον εντοπισμό του παθογόνου παράγοντα, που προκάλεσε τον λοιμό των Αθηνών και το τρίτο είναι η λεπτομερής ανάπλαση του προσώπου και οι τεχνίτες της. Γι' αυτό ο επισκέπτης έρχεται πρόσωπο με πρόσωπο με την αναπλασμένη Μύρτιδα σε μία τελευταία στροφή.

Στις 15 Απριλίου 2010 εγκαινιάστηκε η έκθεση στο Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Γουλανδρή, στο κέντρο Γαία, σε συνεργασία με το Κέντρο Μουσειακών Ερευνών Του Πανεπιστημίου Αθηνών.²¹⁸ Ακολούθησε μία έκθεση που διοργανώθηκε στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας κατά το χρονικό διάστημα 13 Σεπτεμβρίου 2010 έως 30 Νοεμβρίου 2010, στην οποία τοποθετήθηκε διαδραστικό πάτωμα (eye floor), όπου ο επισκέπτης, καθώς περπατούσε, μπορούσε να αντλήσει πληροφορίες σχετικές με την ανασκαφή, καθώς περπατούσε. Από ειδικά παζλ αποκαλύπτονταν στοιχεία για τον γενετικό κώδικα (DNA) έτσι, ώστε να υπάρχει δυνατότητα να συγκριθεί ο σύγχρονος γενετικός κώδικας με τον αντίστοιχο εκείνης της εποχής και οι γονείς- επισκέπτες να διευκολύνονται να επιλύσουν τις απορίες των παιδιών τους. Οι ίδιοι οι ερευνητές μιλούσαν για το έργο τους μέσα από βίντεο, καθώς επαρτίθεντο κείμενα, που ισοδυναμούσαν με ένα σφαιρικό και εύκολα κατανοητό πληροφοριακό πλαίσιο. Και μετά από όλα αυτά ο επισκέπτης έβλεπε το αναπλασμένο πρόσωπο της Μύρτιδος τονισμένο από ένα θεατρικό φωτισμό και μία πρωτότυπη μουσική,²¹⁹ φτάνοντας σε συναισθηματική κορύφωση. Όλα δε αυτά πλαισιώνονταν από εκθέματα της εποχής του κοριτσιού μέσα από τη συλλογή του Μουσείου και από επιτύμβιες στήλες με σκηνές δεξιώσεων, που προβάλλονταν όλα σε ενιαίο χώρο με την έκθεση, όπου πραγματοποιούνταν και εκπαιδευτικά προγράμματα.²²⁰

Από αυτά ξεχωρίζει το εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τον τίτλο « *Μύρτις ειμί... - τόσο μακριά, τόσο κοντά* », που εγκαινιάστηκε τον Νοέμβριο 2010 και διήρκεσε έως τον Δεκέμβριο 2010. Απευθυνόταν σε ομάδες ανοιχτού κοινού και πραγματοποιήθηκε δύο Σάββατα του μήνα Νοεμβρίου και δύο του μήνα Δεκεμβρίου με θέμα το ιστορικό πλαίσιο του 5^{ου} αιώνα π. Χ. και συγκεκριμένα την περίοδο του Πελοποννησιακού Πολέμου και τις κοινωνικοπολιτικές και πολιτιστικές συνθήκες της εποχής. Στόχος του ήταν να παρατεθούν πληροφορίες στα παιδιά για τα ταφικά έθιμα της κλασικής εποχής μέσω της αφήγησης μύθων, της συζήτησης και της δραματοποιημένης

²¹⁸ <http://ellas2.wordpress.com/2010/02/28/%CE%BC%CF%8D%CF%81%CF%84%CE%...>, 2.

²¹⁹ <http://ellas2.wordpress.com/2010/02/28/%CE%BC%CF%8D%CF%81%CF%84%CE%...>, 2

²²⁰ http://www.myrtis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=285&Itemid=..., 1

αναπαράστασης της απόδοσης νεκρικών προσφορών. Έτσι θα μπορούσαν να κατανοήσουν τις δοξασίες και τις θρησκευτικές αντιλήψεις για τη μεταθανάτια ζωή στην Αρχαία Ελλάδα. Να γνωρίσουν τις ανάγλυφες επιτύμβιες στήλες της Αττικής, την πρακτική και τη συμβολική λειτουργία τους και να εξοικειωθούν με τα αγγεία ταφικής χρήσης και ιδιαίτερα με τις λευκές αττικές ληκύθους. Να περιηγηθούν τον αρχαιολογικό χώρο του Κεραμεικού με ψηφιακά εποπτικά μέσα, καθώς και την ανασκαφή που έφερε στο φως το κρανίο της Μύρτιδος. Να μάθουν πώς ζούσε ένα παιδί του 5^{ου} αιώνα π. Χ. , για να συγκρίνουν τη ζωή του με τη δική τους. Να αντιληφθούν τη σημασία του θεσμού « Φίλος της χιλιετίας του Ο. Η. Ε.» και των διεθνών προεκτάσεων.

Κατά το χρονικό διάστημα 22 Μαρτίου 2010 έως 22 Απριλίου 2010 επιλέχθηκε από το εξωτερικό ως πρώτος σταθμός το Μαυροβούνιο, γιατί αυτή είναι ταυτόχρονα μία βαλκανική αλλά και ευρωπαϊκή χώρα, όπως και η Ελλάδα, και η έκθεση διοργανώθηκε στο Μουσείο της πόλης Ποντγκόριτσα. Απευθυνόταν κυρίως στους νεαρούς κατοίκους της χώρας, που καλούνταν να επικοινωνήσουν με το συγκεκριμένο κορίτσι, που, αν και άτυχο εξαιτίας του πρόωρου θανάτου του, ήταν τυχερό, γιατί έστω και 2.500 χρόνια μετά από τον θάνατό του, του δόθηκε η ευκαιρία να ταξιδεύσει και σε άλλες χώρες.²²¹ Είναι πολύ σημαντικό το γεγονός ότι η έκθεση ταξίδευσε και στο εξωτερικό, γιατί για πρώτη φορά εκτέθηκε σε χώρα του εξωτερικού ανθρωπολογικό υλικό από ελληνικές ανασκαφές. Αφορμή γι' αυτήν την έκθεση αποτέλεσαν τα εκατόν τριάντα χρόνια από τη σύναψη διπλωματικών σχέσεων Ελλάδας και Μαυροβουνίου με την ευκαιρία της επετείου της 25^{ης} Μαρτίου. Τη διοργάνωση της έκθεσης είχε αναλάβει ο πρέσβης της Ελλάδας στο Μαυροβούνιο, Μανώλης Παπαδογιωργάκης. Στα εγκαίνια παρέστησαν ο υπουργός Πολιτισμού του Μαυροβουνίου Μπράνισλαβ Μιτσούνοβιτς, ο υπουργός Παιδείας Ντραγκόλιουμπ Στιεπάνοβιτς και η υπουργός Επιστημών Σάνια Βλάχοβιτς. Τα εκθέματα παρουσιάστηκαν από τον Επίκουρο Καθηγητή Μανώλη Παπαγρηγοράκη.²²²

Ο χώρος που διατέθηκε για την έκθεση βρίσκεται στον πρώτο όροφο του κτηρίου του μουσείου και ήταν επιμήκης. Ακολουθήθηκε ανάλογη διάταξη με αυτήν του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου της Αθήνας. Η έκθεση χωριζόταν σε δύο τμήματα. Το τμήμα της εισόδου- υποδοχής προετοίμαζε τον επισκέπτη σε αυτό που επρόκειτο να δει σε συνδυασμό με τα αρχαιολογικά στοιχεία και το σύντομο χρονολόγιο των

²²¹ <http://www.unric.org/el/index.php/-latest-news/26586-2011-03-17-09-08-08>, 2.

²²² http://portal.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_kathbreak_1_24/03/2011_38456, 1.

ανασκαφών. Η συστοιχία των τοίχων είχε τοποθετηθεί κατά τέτοιο τρόπο ώστε ο επισκέπτης υποχρεωνόταν να περάσει από όλα τα σημεία της έκθεσης ακολουθώντας μία φυσική πορεία, χωρίς επαναλήψεις. Στο κυρίως τμήμα της έβλεπε από μακριά το κρανίο, διαβάζοντας καθώς πλησίαζε, τις ιατρικές πληροφορίες. Ακολουθώντας τη χρονολογική αφήγηση βρισκόταν μπροστά από τη Μύρτιδα. Η έξοδος γινόταν μέσα από ευθύ διάδρομο, που δεν διατάρασσε την λειτουργία της υπόλοιπης έκθεσης.²²³ Στο σημείο αυτό αξίζει να προστεθεί ότι όσον αφορά τις χώρες του εξωτερικού, οι διοργανωτές της έκθεσης ευελπιστούν ότι αυτή θα παρουσιαστεί και στη Σαγκάη.²²⁴

Η έκθεση φιλοξενήθηκε στη συνέχεια από το Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, όπου ιδιαίτερα στην αίθουσα Ι. Βοκοτοπούλου ο επισκέπτης αντίκριζε την έκθεση πανοραμικά, γιατί κατεβαίνοντας κατά την περιήγησή του στην έκθεση τον ακολουθούσε το προφίλ της Μύρτιδος τον ακολουθούσε. Καινοτομία αποτέλεσε το γεγονός ότι εκτίθετο και χρυσό στεφάνι μυρτιάς, επιτύμβια στήλη κοριτσιού και παιδικά παιχνίδια της εποχής της Μύρτιδος. Έτσι ο επισκέπτης εβίωνε τον συγκερασμό του παρελθόντος με το παρόν αλλά και το μέλλον, μέσα από τη συμβολή της ιστορίας και της επιστήμης.²²⁵

Από το καλοκαίρι του 2011 άρχισε το ταξίδι της έκθεσης στην ελληνική περιφέρεια, μέσω του Δικτύου Μουσείων του Πολιτιστικού Ιδρύματος του Ομίλου Πειραιώς (ΠΙΟΠ). Στο Μουσείο Μαρμαροτεχνίας της Τήνου, στις 17 Ιουνίου 2011, δόθηκε βάρος στη ροή των επισκεπτών για την καλύτερη δυνατή ανάγνωση των εκθεμάτων, των εποπτικών πινάκων και των διαδραστικών μέσων, που πληροφορούσαν για τη Μύρτιδα. Ήθελαν να δημιουργήσουν έναν πυρήνα στο κέντρο, όπως στο Μουσείο Γουλανδρή. Τελικά αυτός ο πυρήνας διασπάστηκε σε έναν μικρό όγκο που περιλάμβανε εισαγωγική και αρχαιολογική ενότητα, τοποθετημένο σε μία παραλληλία με τον κάναβο του κτηρίου και έναν μεγαλύτερο με όλες τις υπόλοιπες ενότητες, τοποθετημένο κεντρικά και υπό γωνία. Έτσι δημιουργήθηκε μία πύλη, ένας χώρος μέσα στον χώρο και διάδρομοι ανάμεσα σε κάθετους και κεκλιμένους άξονες των εκθετικών στοιχείων. Ο υπό γωνία κεντρικός όγκος έδωσε τη δυνατότητα δημιουργίας πλατωμάτων στα καίρια σημεία της έκθεσης, όπου ο επισκέπτης μπορούσε να μελετήσει το αντικείμενο, χωρίς να δημιουργεί προβλήματα. Το μόνο στοιχείο που διαφοροποιήθηκε ήταν ότι

²²³ http://www.myrtis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=284&Itemid=..., 1.

²²⁴ <http://www.xrysalogia.gr/myrtis.html>, 1.

²²⁵ http://www.myrtis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=285&Itemid=..., 1.

τοποθετήθηκε μία ανεξάρτητη συσκευή χωροθετημένη έτσι, ώστε να έχει «έναν εκθεσιακό διάλογο με την ιατρική ενότητα που βρισκόταν απέναντί του». Σε αυτήν τη νέα συσκευή βρισκόταν η οθόνη με την ομιλία του Επίκουρου Καθηγητή Μανώλη Παπαρηγοράκη. Το κεντρικό έκθεμα, η Μύρτις, ήταν τοποθετημένο σε σημείο όπου ο χώρος γινόταν πλατύς, για να χωρέσουν όσο το δυνατόν περισσότεροι επισκέπτες που περνώντας έξω από την πύλη της εισόδου με την ίδια κυκλική ροή οδηγούνταν στην έξοδο.²²⁶

Στις 22 Οκτωβρίου του 2011 παρουσιάστηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βόλου και στις 24 Οκτωβρίου του ίδιου έτους στο Μουσείο Πλινθοκεραμοποιίας Ν. & Σ. Τσαλαπάτα του Βόλου. Εκεί, λαμβάνοντας υπόψη σχόλια και παρατηρήσεις, διοργανώθηκε η έκθεση έτσι, ώστε να μπορούν να την επισκεφτούν και άτομα με προβλήματα όρασης και ακοής. Γι' αυτό και εμπλουτίστηκε σε όλες τις ενότητές της με απτικά εκθέματα που περιγράφονταν ακουστικά. Οθόνες με περιγραφές στην ελληνική και διεθνή νοηματική γλώσσα τοποθετήθηκαν σε καίρια σημεία της έκθεσης. Ζητήθηκε και ερωτηματολόγιο από την ομάδα εργασίας, ώστε να υπάρχει η δυνατότητα αξιολόγησης και περαιτέρω βελτίωσης.

Η έκθεση παρουσιάστηκε και στο Μουσείο Ελιάς και Ελληνικού Λαδιού στη Σπάρτη της Λακωνίας, από τις 20 Ιανουαρίου 2012 έως τις 6 Μαΐου 2012. Η φιλοξενία της αυτή έδωσε την ευκαιρία στους επισκέπτες της να αναλογιστούν ότι ο Πελοποννησιακός Πόλεμος στον οποίο βρέθηκαν αντιμέτωποι Αθηναίοι και Σπαρτιάτες, όπως και κάθε πόλεμος, είχε αθώα θύματα και παιδιά όπως η Μύρτις. Ας φανταστεί λοιπόν κάποιος, τη μικρή Αθηναία σε στιγμές ειρήνης, να παίζει με παιδιά συνομήλικά της, έτσι ακριβώς όπως την ονειρεύτηκε ο αρχαιολόγος Χρήστος Μπουλώτης, στο βιβλίο με τίτλο « Ένα κορίτσι φτερουγίζει στον Κεραμεικό. Μία αντιπολεμική ιστορία στην Αθήνα των κλασικών χρόνων», που κυκλοφόρησε με την ευκαιρία της έκθεσης και απευθύνεται όχι μόνο στους μικρούς βιβλιόφιλους, αλλά και σε άτομα κάθε ηλικίας.

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι στο πλαίσιο της Εταιρικής Κοινωνικής Ευθύνης του Ομίλου Πειραιώς υλοποιήθηκε η ιδέα της ομάδας του Επίκουρου Καθηγητή Μανώλη Παπαρηγοράκη για την οργάνωση μίας έκθεσης προσβάσιμης και σε άτομα με απώλεια όρασης και ακοής, που εφαρμόστηκε από το Μουσείο Πλινθοκεραμοποιίας Ν. & Σ. Τσαλαπάτα στον Βόλο. Αυτή η ιδέα έγινε

²²⁶ http://www.myrtis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=283&Itemid=..., 1.

πραγματικότητα χάρη στον καθηγητή και τους συνεργάτες του, την πρόεδρο του Φάρου Τυφλών Ελλάδος Δήμητρα Ασιδέρη, την υπεύθυνη σπουδών της Σχολής Schinarakis Studies, Τίνα Μπούσουλα, και τη διοίκηση και το προσωπικό του Φάρου Τυφλών Ελλάδος. Για τον σκοπό αυτό, η έκθεση είχε εμπλουτιστεί με ειδικά σχεδιασμένη διαδρομή, που περιλάμβανε απτικά εκθέματα, ακουστική ξενάγηση και περιγραφές στην ελληνική και διεθνή νοηματική γλώσσα. Πλαισιωνόταν μάλιστα και από έντυπο υλικό στη γραφή Braille, καθώς και σε μεγαλογράμματη γραφή, όπως και στο Μουσείο Πλινθοκεραμοποιίας Ν. & Σ. Τσαλαπάτα στον Βόλο.

Από την ιδιαιτερότητα του χώρου προέκυψε μία νέα αρχιτεκτονική προσέγγιση για την ανάπτυξη των εκθεσιακών κατασκευών. Ενοποιώντας την εισαγωγική, την αρχαιολογική και την ιατρική ενότητα μαζί με την ανάπλαση προέκυψε ένας βασικός άξονας κάθετος σε αυτόν της εισόδου, που οδηγεί τον επισκέπτη με εύκολο τρόπο στο κέντρο της έκθεσης χωρίς να ταλαιπωρείται ακόμη και εάν συγκαταλέγεται στα άτομα με ειδικές ανάγκες. Αυτός ο άξονας στην προέκτασή του μαζί με τα απτικά εκθέματα της ανάπλασης και τον πίνακα με το γράμμα της Μύρτιδος για τον Ο. Η. Ε.. αποτελούν « ένα παραλληλόγραμμο κέλυφος μέσα στο οποίο εδράζεται τοποθετημένο υπό γωνία το κεντρικό στοιχείο κατασκευασμένο από σκούρες επιφάνειες, το οποίο φιλοξενεί από τη μία πλευρά το κρανίο και τη διαδραστική προβολή και από την άλλη η αναπαράσταση της Μύρτιδος. Στην πρώτη αίθουσα του χώρου μέσα από δύο συμμετρικά περάσματα στον φωτεινό άξονα πίσω από την εισαγωγική ενότητα, διαμορφώθηκε η παιδική γωνιά. Επρόκειτο για ένα περιβάλλον από μεγάλους μαυροπίνακες, αυτόφωτες επιφάνειες και χρωματιστά έπιπλα, που λειτουργούσε ανεξάρτητα από την έκθεση».²²⁷ Τον Μάιο του 2012 η έκθεση πρόκειται να φιλοξενηθεί στο Αρχαιολογικό Μουσείο Δελφών.

5.2. Ηθικοί προβληματισμοί για το μέλλον της Μύρτιδος

Η έρευνα του κρανίου της Μύρτιδος και η ανάπλαση του προσώπου της, εκτός από το ότι έχει προωθήσει τη γνώση έχοντας επιλύσει απορίες σχετικά με το θέμα του λοιμού, που είχε προκαλέσει το ενδιαφέρον της επιστημονικής έρευνας, εγείρει και ηθικούς προβληματισμούς. Αυτό είναι αναμφισβήτητο, γιατί μία τέτοια ανακάλυψη που έχει ακόμη κάποια άλυτα σημεία, επισύρει πολλά ηθικά ζητήματα.

²²⁷ http://www.myrtis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=317&Itemid=..., 1- 2.

Το πρώτο από αυτά αφορά την ίδια την έρευνα, εφόσον δεν έχει εξακριβωθεί αν τα αποτελέσματά της μπορούν να γίνουν κατανοητά στον οποιονδήποτε επισκέπτη της έκθεσης, που δεν είναι εξειδικευμένος σε τέτοιες έρευνες ή ακόμη ούτε καν υποψιασμένος για μία τέτοια επιστημονική εξέλιξη.²²⁸ Οπωσδήποτε μία τέτοια ανάπλαση προκαλεί θαυμασμό και δέος, γιατί ο επισκέπτης αντικρίζει μία νεαρή Αθηναία τόσο ζωντανή, ώστε δυσκολεύεται να συνειδητοποιήσει ότι πρόκειται για ένα νεκρό κορίτσι ηλικίας 2.500 ετών. Όμως δεν είναι εύκολο να εξακριβωθεί αν ο καθένας μπορεί να αντιληφθεί την τραγικότητα του μικρού αυτού κοριτσιού κατά τις τελευταίες του στιγμές, καθώς και την τραγικότητα ολόκληρου του αθηναϊκού λαού, ο οποίος σε μία τόσο κρίσιμη στιγμή της ιστορίας του ήρθε αντιμέτωπος με την λαίλαπα μίας τόσο σκληρής νόσου, που δεν θα ήταν εύκολο να προσδιοριστεί ιατρικά ούτε και στη σύγχρονη εποχή.

Εκτός από αυτόν τον προβληματισμό, υπάρχουν αμφιβολίες όσον αφορά και τη δυνατότητα που θα έχει ο καθένας επισκέπτης να ενημερωθεί σωστά για αυτή την έρευνα. Επίσης δεν έχει εξακριβωθεί η ροή των πληροφοριών μέσα από τις εκθέσεις που διοργανώνονται στους διάφορους τόπους. Θα κριθούν ως αξιόλογη εργασία, γιατί οι ίδιοι οι ερευνητές μιλούν μέσα από το βίντεο για το έργο τους, τα κείμενα της έκθεσης αποτελούν «ένα εύκολα κατανοητό πληροφοριακό πλαίσιο», καθώς όλα τα εκθέματα είναι βιωματικά, πλαισιωμένα από τον κατάλληλο φωτισμό και διατίθεται και ηχητική συνοδεία, η οποία συμβάλλει στη «συναισθηματική κορύφωση του επισκέπτη που αντικρίζει τη Μύρτιδα».²²⁹

Αναμφίβολα δεν είναι δυνατό να αμφισβητηθεί η έρευνα ανεξάρτητα από το κατά πόσο έγιναν προσεγγίσιμα και κατανοητά τα πορίσματά της στον κάθε επισκέπτη. Προκύπτει όμως ένα ερώτημα που συσχετίζεται με τη συνέχιση της έρευνας. Κανένας δεν είναι σε θέση να διαβεβαιώσει ότι πρόκειται να συνεχιστεί, γιατί δεν είναι προβλέψιμη η πορεία της σε περίπτωση που οι ερευνητές καταλήξουν σε όχι τόσο θετικά συμπεράσματα, σχετικά με τα θέματα που εκκρεμούν. Έτσι είναι λογικό να έχουν προκληθεί ανησυχίες σχετικές με το μέλλον της σε περίπτωση που τα επόμενα συμπεράσματα για την καταγωγή και για κάποιες λεπτομέρειες της εξωτερικής εμφάνισης του κοριτσιού δεν θα είναι ενθαρρυντικά. Εάν για παράδειγμα αποδειχθεί ότι αυτό το κορίτσι ανήκε σε οικογένεια δούλων ή ότι δεν ήταν γνήσια Αθηναία, κινδυνεύει να λησμονηθεί η υπόθεση, γιατί δεν μπορεί να εντυπωσιάσει τόσο ένα

²²⁸ http://www.myrtis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=144&Itemid=..., 1.

²²⁹ Ο. π. , 1-2.

κορίτσι με αυτά τα χαρακτηριστικά όσο ένα κορίτσι που βίωσε ως γνήσια Αθηναία μεγάλες στιγμές της αθηναϊκής ιστορίας. !

Αν και πολλοί ισχυρίζονται ότι με την ανάπλαση αυτού του κρανίου είναι εύκολο να γνωστοποιηθεί πώς ήταν οι άνθρωποι των πρώτων χρόνων του Πελοποννησιακού πολέμου, είναι δυνατό να υπάρχει αβεβαιότητα ως προς το αν αντικρίσαμε όντως ένα πρόσωπο εκείνης της εποχής; Αυτό το δίλημμα προκύπτει, επειδή οι ερευνητές για την ανάπλαση των αυτιών και της μύτης βασίστηκαν στο σχήμα της ρινικής κοιλότητας, για τα δε χρώματα βασίστηκαν σε εκείνα των ανθρώπων της εποχής, εφόσον, για να εντοπιστούν τα αυθεντικά, θα πρέπει να εξεταστεί περισσότερο επιμελώς ο γενετικός κώδικας, το DNA, μία πολυδάπανη διαδικασία.²³⁰ Άραγε εάν αποδειχθεί ότι δεν ήταν απολύτως έτσι οι άνθρωποι της κλασικής εποχής, μήπως εγκαταλειφθεί η προσπάθεια και η Μύρτις «ξεχαστεί» καταλήγοντας στην αποθήκη του Μουσείου χωρίς να μιλούν για αυτήν, αφού θα αποτελεί ένα μελανό σημείο της έρευνας; Αυτό είναι το νόημα της αναπλάσεως της Μύρτιδος και της διερεύνησης της αιτίας του θανάτου της;

Επιπλέον προκύπτει το ερώτημα μήπως στο μέλλον και άλλα κρανία ή γενικότερα άλλα ανθρώπινα υπολείμματα πρόκειται να έχουν ανάλογη εξέλιξη με το κρανίο της Μύρτιδος. Εάν συνειδητοποιηθεί το μέγεθος της εμβέλειας που εκπέμπει αυτή η έρευνα, κάποιος θα προσπαθήσουν να πείσουν ότι υπάρχουν και άλλα ανθρώπινα κατάλοιπα που παρουσιάζουν ανάλογο ενδιαφέρον, παρόλο που αυτά θα προβάλλονται για την εξυπηρέτηση συμφερόντων.

Το γεγονός ότι το συγκεκριμένο κοριτσάκι έχει προβληματίσει την κοινή γνώμη, δημιουργεί και έναν άλλον προβληματισμό σχετικό με τη ζωή των παιδιών, και τα δικαιώματά τους. Εκτός άλλων, θέτοντας η ανάπλαση αυτή και το ζήτημα του θανάτου, του πολέμου και της φτώχειας, προβάλλει και ένα άλλο θέμα. Αυτό συσχετίζεται με τους υπεύθυνους, τους ηγέτες των χωρών, που δεν μπορεί να προβλεφθεί αν θα ευαισθητοποιηθούν και θα ενδιαφερθούν για κοινωνικά προβλήματα τόσο σοβαρά, όσο αυτά. Από παλαιότερες χρονικές περιόδους είχαν προβληματίσει και στιγματίσει την ανθρωπότητα, αλλά η συγκεκριμένη έρευνα τα επαναφέρει τονίζοντας ότι, παρόλο που έχει σημειωθεί τεράστια τεχνολογική και επιστημονική εξέλιξη, παραμένουν δισεπίλυτα.

²³⁰ <http://www.thermopilai.org/content/e-murtis-apodeiknuei-den-ekhoume-allaxei-katholo...>, 1.

Από αυτά τα προβλήματα το πιο σοβαρό που έχει ως αποτέλεσμα του τα υπόλοιπα είναι ο πόλεμος. Αυτός ευθύνεται για τον θάνατο πολλών ανθρώπων, καθώς και για τη φτώχεια που ακολουθεί ιδιαιτέρως μετά από τη λήξη του. Δεν μπορεί να διευκρινιστεί αν θα αποσιωπηθεί το θέμα. Και αυτό είναι λογική απορία, γιατί μερικοί θίγονται, όταν καυτηριάζεται τόσο ο πόλεμος, ο οποίος τους εξυπηρετεί, παρόλο που έχει πολλές αρνητικές επιπτώσεις για τους περισσότερους.

Όσον αφορά τη φτώχεια, θα μπορέσει η Μύρτις ως φίλη των Αναπτυξιακών Στόχων της χιλιετίας του Ο. Η. Ε. να αιφνιδιάσει τους ηγέτες των κρατών; Παρόλο που πολλά άτομα παγκοσμίως υποφέρουν από αυτήν, δεν παρατηρούνται προσπάθειες να μειωθούν τα ποσοστά εμφάνισής της, γιατί μερικοί επωφελούνται από την άσχημη οικονομική κατάσταση κάποιων, δεδομένου ότι μπορούν να τους ελέγχουν. Άλλωστε από την αρχαιότητα είχαν σημειωθεί οι κοινωνικές διακρίσεις. Ένας από τους λόγους που διαιώνονται είναι το γεγονός ότι χάρη σε αυτές κάποιοι παρουσιάζονται ανώτεροι κοινωνικά από άλλους και κατά συνέπεια πιο ισχυροί.

Σχετικά με το ζήτημα του θανάτου η έκθεση έχει την ικανότητα να προβληματίσει και πάνω σε αυτό. Δεν είναι απολύτως σίγουρο κατά πόσο θα γίνει συνειδητή από όσους την επισκεφτούν η μηδαμινότητα του ανθρώπου η οποία επιβεβαιώνεται από τον θάνατο που αποτελεί την κοινή μοίρα όλων μας. Παρόλο που ο άνθρωπος δεν έχει επιτύχει να τον αποφύγει έως τη σημερινή εποχή, μονάχα η μνήμη μπορεί να τον υπερνικήσει.²³¹ Ακόμη και άτομα που έχουν από καιρό αποβιώσει δεν λησμονούνται, όταν οι μεταγενέστεροι τα θυμούνται και τα τιμούν για το έργο τους και την προσφορά τους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν πνευματικοί άνθρωποι που κληροδότησαν στις επόμενες γενιές το έργο τους, το οποίο όχι μόνο δεν λησμονήθηκε, αλλά εκτιμήθηκε και επαινέθηκε ιδιαιτέρως. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη διαίωσιση και της δικής τους φήμης.

Επίσης δεν είναι σίγουρο αν η Μύρτις θα χρησιμοποιηθεί στο μέλλον, ως σύμβολο πόνου, πάλης με τον θάνατο ή ως μέσον που θα οργανώσει μία βιομηχανία με απώτερο σκοπό το χρήμα. Είναι χαρακτηριστικό γνώρισμα των συγχρόνων ανθρώπων να προσπαθούν να επωφεληθούν και οικονομικά, όταν διαβλέπουν ότι ένα γεγονός έχει τόσο μεγάλη επιρροή, προκαλώντας το ενδιαφέρον πολλών ατόμων. Αυτό έχει επαληθευτεί σε διάφορες χρονικές περιόδους, όταν παρουσιάζεται κάτι που κινεί το ενδιαφέρον, όπως συμβαίνει με τους Ολυμπιακούς Αγώνες, που καταλήγουν

²³¹ <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=201462>, 1.

σε βιομηχανία συγκέντρωσης χρημάτων παρά θεσμός απαλλαγμένος από τον αθέμιτο ανταγωνισμό. Ακόμη και εάν εξεταστεί το ζήτημα βαθύτερα, θίγεται για μία ακόμη φορά η μεγάλη επίδραση του χρήματος στη ζωή των συγχρόνων ανθρώπων. Το συμπέρασμα είναι ότι το μικρόβιο που προκάλεσε τον λοιμό ήταν υπεύθυνο για τον τυφοειδή πυρετό και η έρευνα των μεταλλάξεων του ιού αμφιταλαντεύεται αν θα οδηγήσει στην ανάπτυξη νέων φαρμάκων ή αν θα χρησιμοποιηθούν μόνο για την προβολή της Ελλάδας στο εξωτερικό, κυρίως για οικονομικούς σκοπούς.²³² Και σε περίπτωση που συγκεντρωθούν τα αναμενόμενα χρηματικά ποσά, δεν μπορεί κανένας να επιβεβαιώσει αν θα συνεχιστεί η έρευνα ή αν θα αποσιωπηθεί. Το γεγονός ότι η Ελλάδα έχει πλούσια ιστορία, της έχει προσδώσει φήμη και αυτό θα ενταθεί ακόμη περισσότερο με τη συγκεκριμένη ανάπλαση προσώπου που επαναφέρει ένα πολύ σημαντικό γεγονός.

Και δεν αποτελεί υπερβολή ο ισχυρισμός ότι υπάρχει μεγάλη πιθανότητα η έρευνα αυτή και τα αποτελέσματά της να φέρουν πιο κοντά τους Ευρωπαίους. Το θέμα του λοιμού που ξέσπασε κατά το 430 π. Χ. , το δεύτερο έτος του Πελοποννησιακού Πολέμου στην Αθήνα, είναι ένα ζήτημα που έχει απασχολήσει σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα τους Ευρωπαίους και αποτελεί ένα από τα λίγα θέματα που παρέμεναν άλυτα για αρκετό καιρό. Έτσι όμως που επιλύθηκε και αυτή η απορία οι Ευρωπαίοι πρόκειται να προβληματιστούν και να « έρθουν πιο κοντά» , αλλά υποβόσκει ο φόβος μήπως αυτήν την έρευνα την μονοπωλήσουν οι ξένοι ερευνητές και οι Έλληνες αποστασιοποιηθούν. Αυτός ο φόβος δεν είναι παράλογος από τη στιγμή που και σε άλλες περιπτώσεις έχει αποδειχτεί ότι άτομα ξενικής καταγωγής έχουν εντρυφήσει σε υποθέσεις που αφορούν αποκλειστικά τους Έλληνες και όχι μόνο τις έχουν αναλύσει, αλλά έχουν διακριθεί γι' αυτές τους τις προσπάθειές τους.

Ό, τι και εάν συμβεί οι Ευρωπαίοι καλούνται να προβληματιστούν για το μέλλον της ανθρωπότητας, μιας και αυτή έχει ταλαιπωρηθεί κατά καιρούς είτε από πολέμους είτε από επιδημίες, όπως στην περίπτωση των Αθηναίων των πρώτων χρόνων του Πελοποννησιακού Πολέμου, είτε από φυσικά φαινόμενα. Όσο και να ταλαιπωρηθεί, αυτές οι ταλαιπωρίες που γνωρίζει, συμβάλλουν στο να συνειδητοποιήσουν οι άνθρωποι τη μηδαμινότητά τους και να περιορίσουν την απληστία και την αλαζονεία τους.

²³² <http://ellas2.wordpress.com/2010/02/28%CE%BC%CF%8D%CF%81%CF%84%CE%...>, 3.

Επομένως, το συγκεκριμένο κοριτσάκι, αν και νεκρό, αποτέλεσε μετά από την ανασύνθεση του προσώπου του το εφαλτήριο για τη διατύπωση ηθικών διλημμάτων που συσχετίζονται τόσο με την πορεία της έκθεσης η οποία έχει ως κύριο θέμα την εύρεση του κρανίου και την περιγραφή της ανάπλασης όσο και το μέλλον του ευρήματος που επανέφερε ζητήματα, όπως την ποιότητα της ζωής των παιδιών, τον θάνατο, τη φτώχεια, τον πόλεμο και το μέλλον της ανθρωπότητας.

Ε Π Ι Λ Ο Γ Ο Σ

Βασικό θέμα αυτής της διπλωματικής εργασίας αποτελεί η Μύρτις, η νεαρή Αθηναία που απεβίωσε μόλις ένδεκα ετών και που αναδύθηκε από τον κόσμο των νεκρών μετά από την ανάπλαση του προσώπου της. Αφετηρία αυτής της διαδικασίας αποτέλεσε ο εντοπισμός του κρανίου της κατά τη διάρκεια της διεξαγωγής της αρχαιολογικής ανασκαφής των ετών 1994 - 1995, υπό την εποπτεία της αρχαιολόγου Έφης Μπαζιωτοπούλου - Βαλαβάνη σε ομαδικό τάφο εκατόν πενήντα νεκρών στο σημαντικότερο νεκροταφείο της αρχαίας Αθήνας, τον Κεραμεικό ή Δίπυλο, για την κατασκευή του Αθηναϊκού Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου(Μετρό).

Προκειμένου να ασχοληθούμε με το συγκεκριμένο εύρημα και την έρευνα που διενεργήθηκε σχετικά με αυτό προηγήθηκαν κεφάλαια για το ανθρώπινο πρόσωπο και τους τρόπους με τους οποίους εκλαμβάνεται, τα ανθρώπινα υπολείμματα και κάποια ηθικά διλήμματα που προκύπτουν με όσα από αυτά φυλάσσονται σε συλλογές και σε μουσεία, καθώς και το μυστήριο του θανάτου, παραθέτοντας και ταφικά έθιμα των αρχαίων Ελλήνων. Στη συνέχεια έγινε αναφορά στην εύρεση του κρανίου της Μύρτιδος, παρατέθηκαν δε και πληροφορίες για την εποχή στην οποία έζησε, καθώς και για τη διαδικασία ανάπλασης του προσώπου της. Ακολούθησε η περιγραφή των δύο πρώτων χρόνων του Πελοποννησιακού Πολέμου, που μας οδήγησε στον ιατρικό προσδιορισμό του λοιμού, εξαιτίας του οποίου πέθανε η Μύρτις. Παρουσιάστηκε η έκθεση που ενέπνευσε το μικρό αυτό κορίτσι και σχολιάστηκαν οι διαφοροποιήσεις της ανάλογα με τον μουσειακό χώρο που τη φιλοξένησε σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα, και αφού ετέθησαν ηθικοί προβληματισμοί για το μέλλον της υπόθεσης, και καταλήξαμε στον επίλογο της διπλωματικής εργασίας. Αυτό που δεν είναι δυνατόν να αμφισβητηθεί είναι ότι η ανάπλαση αυτή δεν αποτέλεσε τυχαίο περιστατικό, γιατί με τη βοήθειά της καταλήξαμε στα παρακάτω συμπεράσματα:

1. Το ανθρώπινο σώμα που διακρίνεται από ακμή και παρακμή έχει δεχτεί διαφορετικές ερμηνείες, έχοντας προκαλέσει απορίες. Αρχικά θεωρήθηκε σύμβολο και προέκταση ενός συγκεκριμένου προσώπου, βιολογικός μικρόκοσμος ικανός να αποδώσει την ταυτότητα ενός ατόμου, καθώς καθρεφτίζει μία συγκεκριμένη κοινωνία, μέσα στην οποία ζει το άτομο. Ουσιαστικά αποτελεί μία ολότητα που απαρτίζεται από μέλη τα οποία διακρίνονται για τη « συμβολική τους αξία» , είτε πρόκειται για το κεφάλι, τα μάτια, τα σπλάχνα, η καρδιά και το ήπαρ είτε για τον σκελετό και το δέρμα.

Από αυτά, κυρίως το κεφάλι, έχει λάβει ξεχωριστή σημασία, γιατί σε αυτό εντοπίζεται ο εγκέφαλος. Αλλά αυτό που κεντρίζει το ενδιαφέρον περισσότερο και από το κεφάλι είναι το ανθρώπινο πρόσωπο, που καθορίζει την « ταυτότητα» και την «μοναδικότητα» του καθενός και χαρακτηρίζεται από μεγάλη δύναμη, γιατί ακόμη και εάν αναπλαστεί μετά από χρόνια, ασκεί τεράστια επίδραση στους μεταγενεστέρους, καθώς μπορεί να επιλύσει απορίες σχετικές με τον τρόπο ζωής του ατόμου, όπως στην περίπτωση του μικρού αυτού κοριτσιού, το οποίο εντυπωσιάζει τον κάθε επισκέπτη, που μεταβαίνοντας στη σχετική έκθεση, θαυμάζει την ανάπλασή του.

Το ανθρώπινο πρόσωπο στον τομέα της φυσιογνωστικής θεωρείται «καίριο όργανο επικοινωνίας» και πεδίο ανάλυσης. Οι Πατέρες μάλιστα της Εκκλησίας τού είχαν αποδώσει την ικανότητα να τονίζει την ύπαρξη του κάθε ατόμου, ενώ τον 16^ο αιώνα, δηλαδή κατά την όψιμη αναγεννησιακή περίοδο, το έκριναν ικανό να προσδιορίσει την ταυτότητα ενός ατόμου, με βασική προϋπόθεση την ύπαρξη κάποιας αισθητικής φροντίδας. Άλλωστε δεν είναι τυχαίο το συμπέρασμα ότι μπορούν να ερμηνευθούν συμπεριφορές και να διακριθούν στο πρόσωπο τα συναισθήματα κάποιου με μεγάλη ακρίβεια, όπως η χαρά, η θλίψη, ο πόνος ή η ανακούφιση. Αυτό οφείλεται στην ικανότητα του προσώπου να αλλάζει εκφράσεις ανάλογα με τις περιστάσεις. Γι' αυτό και τού έχει αποδοθεί μεγάλη σημασία και σε διαφορετικά χρονικά διαστήματα έγινε αντικείμενο της Τέχνης είτε παίρνοντας την μορφή των χρυσών προσωπείων κατά την μυκηναϊκή εποχή, την μορφή του ρεαλιστικού πορτρέτου σε προτομή κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, του ζωγραφισμένου πορτρέτου σε ξύλο (πορτρέτα του Φαγιούμ) ή την μορφή της μάσκας από κερι που εικόνιζε ρεαλιστικά το πρόσωπο ενός νεκρού στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο, της λατρευτικής εικόνας κατά τη βυζαντινή περίοδο, την απεικόνισή του σε βυζαντινά νομίσματα ή σε πολύτιμους λίθους, διεγείροντας κατ' αυτόν τον τρόπο το ενδιαφέρον συλλεκτών, εφόσον το πρόσωπο εκφράζει τον συναισθηματικό κόσμο του ανθρώπου.

2. Τα ανθρώπινα υπολείμματα, όπως κρανία, οστά σώματος, υπολείμματα αίματος και κόμης, παρόλες τις επιφυλάξεις που έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς με το επιχείρημα ότι εκθέτοντάς τα, υποβιβάζεται η ανθρώπινη αξιοπρέπεια και απαξιώνεται η μνήμη του νεκρού. Ωστόσο μπορούν να διαφυλάττουν τη μνήμη του νεκρού προσώπου, διασώζοντας την ατομική του υπόσταση και να δώσουν απαντήσεις σε ιστορικά γεγονότα και δισεπίλυτα θέματα, όπως η νόσος που ξέσπασε

στην Αθήνα το 430 π. Χ. , δηλαδή κατά το δεύτερο έτος του Πελοποννησιακού Πολέμου, ταλαιπωρώντας τους Αθηναίους έως το 426 π. Χ.

Εάν ληφθούν υπόψη οι κανονισμοί που περικλείονται στον κώδικα δεοντολογίας των Μουσείων, οι οποίοι βασίζονται στην απόδοση σεβασμού στα εκθέματα, προκύπτουν ηθικά διλήμματα, όταν τα ανθρώπινα υπολείμματα φυλάσσονται σε Μουσεία και σε συλλογές. Αυτό οφείλεται στο ότι δεν μπορεί πάντοτε να αποδειχθεί κατά πόσο φυλάσσονται με ασφάλεια και σεβασμό. Υπάρχει μάλιστα πιθανότητα ακόμη και οι ίδιοι οι συγγενείς του εκλιπόντος να τα χρησιμοποιήσουν για την εξασφάλιση κέρδους, και οι επιστήμονες να διεισδύσουν σε προσωπικά στοιχεία του νεκρού με την αποκρυπτογράφηση του γενετικού τους κώδικα. Επιπροσθέτως υπάρχουν αμφιβολίες ως προς τη διαχείριση και τη συντήρησή τους, αφού δεν μπορεί να αποδειχθεί ότι διενεργείται αυτή σωστά. Επομένως απαιτείται προσοχή, επαγγελματική σοβαρότητα, σεβασμός και ήθος από την μεριά των ειδικών που έχουν αναλάβει τη φύλαξη και τη συντήρησή τους.

Παρόλα αυτά τα ζητήματα που προκύπτουν, δεν είναι δυνατόν να αμφισβητηθεί η αξία των ανθρωπίνων υπολειμμάτων. Αυτό τονίζεται για άλλη μία φορά μετά από την εύρεση του κρανίου της Μύρτιδος, εφόσον αυτό ήταν που συνέβαλε να γνωρίσουν οι σύγχρονοι άνθρωποι πώς ήταν εξωτερικά οι Έλληνες κατά τον 5^ο αιώνα π. Χ. και να προσδιοριστεί ιατρικά ο λοιμός που αποδεκάτισε το 1/3 του πληθυσμού της Αθήνας κατά το χρονικό διάστημα 430/26 π. Χ.

3. Ο προβληματισμός του ανθρώπου για το μυστήριο του θανάτου έχει ξεκινήσει από πολύ παλιά, όταν πολλοί άνθρωποι χάνονταν από πολέμους και επιδημίες τη στιγμή που δεν υπήρχαν οι απαιτούμενες ιατρικές γνώσεις, προκειμένου να θεραπευθούν ή να προληφθούν. Ο κόσμος των νεκρών αποτελεί θέμα που έχει απασχολήσει τους ανθρώπους. Στην προσπάθειά τους να τον ορίσουν τοπογραφικά, υποστήριζαν ότι εκτεινόταν κάτω από τη γη, κοντά στα δυτικά της πέρατα, πέρα από τον Ωκεανό, στη χώρα των Κιμμερίων. Την είσοδό του φαντάζονταν στον Αχέροντα, όπου χύνονταν ο Πυριφλεγέθων, το πύρινο ποτάμι, και ο Κωκυτός, το ποτάμι των κλαυθμών. Φρουρός του ήταν ο Κέρβερος. Κάποτε οι ψυχές συγκεντρώνονταν και δικάζονταν και από αυτές οι δίκαιες κατέληγαν στα νησιά των Μακάρων, ενώ οι άδικες στον Τάρταρο. Παρόλο αυτήν την αντιμετώπισή τους ήταν άπρεπο να παραμείνει κάποιος άταφος, γιατί πλανιόταν σαν φάντασμα και σαν κακοποιό πνεύμα που ταλαιπωρούσε τους ζωντανούς. Αλλά ακόμη και όταν κατέληγαν οι νεκροί στην τελευταία τους κατοικία με όλες τις διαδικασίες της νεκρικής τελετής, στον

καλλωπισμό, στην πρόθεση, στην εκφορά και στην ταφή, που διενεργείτο είτε μετά από καύση είτε με ενταφιασμό, και ακολουθούσε το νεκρόδειπνο και κάποια ταφικά έθιμα που μπορεί να είχαν την μορφή προσφορών, εορτών για τους νεκρούς, στολισμών των τάφων και επιτυμβίων νεκρικών αγώνων. Αυτά, σύμφωνα με τις αρχαίες δοξασίες, απάλυναν τον πόνο των ζωντανών και ανακούφιζαν τους νεκρούς.

Τον αναγνώστη φέρνει πιο κοντά στον θάνατο και η επιστημονική έρευνα του κρανίου στα εργαστήρια της Μοριακής Νευροβιολογίας της Ιατρικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών από την ερευνητική ομάδα του Επίκουρου Καθηγητή Μανώλη Παπαρηγοράκη. Η έρευνα αυτή ώθησε αναμφίβολα τον άνθρωπο να συνειδητοποιήσει την μηδαμινότητά του, αλλά και να αντιληφθεί τη σοβαρότητα του θανάτου, αφού από τον συγκεκριμένο τάφο ξεπήδησαν τόσα μυστικά που αφορούν όχι μόνο την καταγωγή της Μύρτιδος, αλλά και τον ιατρικό προσδιορισμό του λοιμού, αφότου διαπιστώθηκε η ύπαρξη μικροβιακού DNA στον πολφικό ιστό των δοντιών των τριών κρανίων που εξετάστηκαν.

Γι' αυτόν αρκετές ασθένειες αποτέλεσαν ιατρικές ερμηνείες, όπως η γρίπη των πτηνών, ο κοιλιακός τύφος, οι ιοί που προκαλούν τον αιμορραγικό πυρετό, η ιλαρά, η οστρακιά, ο εξανθηματικός τύφος, ο άνθρακας, η ευλογιά, η πανώλη, ο υποτροπιάζων πυρετός, η ελονοσία, ο κίτρινος πυρετός και ο εργοτισμός. Αλλά μετά από την τελευταία έρευνα, αποδείχθηκε ότι ευθυνόταν το βακτήριο *salmonella typhi*, δηλαδή το βακτήριο της σαλμονέλλας, που προκαλεί τον τυφοειδή πυρετό.

4. Διαπιστώθηκε για άλλη μία φορά η φρίκη του πολέμου, ο οποίος οδηγεί με ποικίλους τρόπους στον θάνατο ενόχους, αλλά και αθώα άτομα, όπως τα παιδιά στην περίπτωση της Μύρτιδος. Ο θάνατος αυτός επήλθε από μία επιδημία, που αποδεκάτισε το 1/3 του πληθυσμού της Αθήνας κατά τα έτη 430/26 π. Χ. , και όχι από συμπλοκές που μπορούν και αυτές να εξοντώσουν μεγάλο ποσοστό ανθρώπων. Και τελικά όποιο όπλο του πολέμου από αυτά και εάν είναι πιο φονικό, αποδεικνύεται ότι ο πόλεμος δεν έχει νικητές παρά μονάχα ηττημένους από όποια πλευρά και εάν το συλλογιστεί κάποιος.

5. Το μέλλον της υποθέσεως της Μύρτιδος δημιουργεί αρκετούς ηθικούς προβληματισμούς τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Κανένας δεν μπορεί με βεβαιότητα να εγγωηθεί για την αποτελεσματικότητα της έκθεσης, που διοργανώθηκε σε πολλά μουσεία, όπως στο Μουσείο Γουλανδρή, στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο στην Αθήνα, στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, στο Μουσείο Ποντοκόριτσας, στο Μουσείο Μαρμαροτεχνίας στην Τήνο, στο

Αρχαιολογικό Μουσείο και στο Μουσείο Πλινθοκεραμοποιίας Ν. & Σ. Τσαλαπάτα στον Βόλο, στο Μουσείο της Ελιάς και του Ελληνικού Λαδιού στη Σπάρτη. Προτού οργανωθεί αυτή η αλυσίδα εκθέσεων (ορισμένες από τις οποίες παρουσιάσαμε συνοπτικά στις προηγούμενες σελίδες) είχαν διατυπωθεί επιφυλάξεις για το κατά πόσο τα συμπεράσματα της έρευνας του κρανίου θα γίνονταν κατανοητά στον επισκέπτη της και εάν η έκθεση θα προσαρμοζόταν εύκολα στον οποιονδήποτε εκθεσιακό χώρο, χωρίς να διακόπτεται η ροή της πληροφορίας. Παρόλο δε που στην έκθεση αυτή παρουσιάζονται αναλυτικά στοιχεία από την ανασκαφή του ομαδικού τάφου στον Κεραμεικό και τα στάδια της έρευνας του κρανίου και περιγράφεται με ηχητική συνοδεία το τραγικό της τέλος, είναι δύσκολο να επιβεβαιωθεί η επιρροή που θα ασκήσει στο ευρύτερο κοινό. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι δεν είναι σίγουρο κατά πόσο θα κατορθώσει ο κάθε επισκέπτης της έκθεσης να συνειδητοποιήσει τη σπουδαιότητα των πορισμάτων της έρευνας.

Η έκθεση προβληματίζει γόνιμα και για τη γενικότερη τύχη των παιδιών, αφού η Μύρτις ήταν παιδί. Αν και έζησε κατά τον 5^ο αιώνα π. Χ. , χάρη σε αυτήν τίθενται ζητήματα που συνδέονται με τη ζωή των παιδιών από την ελληνική αρχαιότητα έως τη σημερινή εποχή.

Τέλος ένα τελευταίο μήνυμα που απορρέει από την επιστημονική έρευνα στην οποία υποβλήθηκε το κρανίο του κοριτσιού και τα συμπεράσματά της για τον λοιμό των Αθηνών των ετών 430/26 π. Χ. είναι η σχέση με το παρελθόν και οι διεργασίες της μνήμης σε σχέση με τον νεκρό και την ιστορία, που γίνονται εφικτές με τη βοήθεια των σημερινών μέσων που παρέχει η επιστήμη.

Β Ι Β Λ Ι Ο Γ Ρ Α Φ Ι Α

- Αντζουλάτου - Ρετσίλα Ε., 2009: *Σώμα και μνήμη*, Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.
- Βρεττός Λ., 2003: *Γάμος, γέννηση, θάνατος στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα: εκδ. Σαββάλας.
- Burkert W., 1993: *Αρχαία Ελληνική Θρησκεία*, (Μτφρ. Νικ. Π. Μπεζαντάκος-Αντζουλάτου- Αφροδίτη Αβαγιανού), Αθήνα: εκδ. Καρδαμίτσα.
- Flaceliere R. , 2005: *Ο δημόσιος και ο ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων*, (Μτφρ. Γεράσιμος Δ. Βανδώρος), Αθήνα: εκδ. Παπαδήμα. (13^η έκδ.)
- G. E. M. de Ste Croix, 2005: *Τα αίτια του Πελοποννησιακού πολέμου*, (Μτφρ. Ελένη Αστερίου), Αθήνα: εκδ. Οδυσσέας.
- Καρούζος Χ., 1981: *Αρχαία Τέχνη' ομιλίες- μελέτες*, Αθήνα: εκδ. Εκδοτική Ερμής Ε.Π.Ε.
- Κέιγκαν Ν. , 2004: *Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος*, (Μτφρ. Νικόλας Πηλαβάκης) , Αθήνα: εκδ. Ωκεανίδα.
- Κοκκορού- Αλευρά Γ. , 1995: *Η Τέχνη της Αρχαίας Ελλάδας*, Αθήνα: εκδ. Καρδαμίτσα.
- Κόννολυ Π. – Ντοτζ Χ. , 2001: *Η Αρχαία Πόλη: η ζωή στην Αθήνα και στη Ρώμη*, Αθήνα: εκδ. Πατάκη.
- Κώδικας δεοντολογίας του ICOM για τα Μουσεία, 2006, 15-31.
- Morris I., 1997: *Ταφικά τελετουργικά έθιμα και κοινωνική δομή στην κλασική αρχαιότητα*, (Μτφρ. Κάτια Μαντέλη) , Ηράκλειο: εκδ. Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
- Μπαζιωτοπούλου- Βαλαβάνη Ε. – Τσιριγώτη- Δρακωτού Ι. , 2003: « Σταθμός ΚΕΡΑΜΕΙΚΟΣ », στο : *Η πόλη κάτω από την πόλη- Ευρήματα από τις ανασκαφές του Μητροπολιτικού Σιδηροδρόμου των Αθηνών*, Υπουργείο Πολιτισμού- Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, (2^η Έκδ.) , Αθήνα, 265- 274.
- Μπένγκτσον Χ. , 1991: *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδος*, (Μτφρ. από τα Γερμανικά Αντρέα Γαβρίλη) , Αθήνα: εκδ. « Μέλισσα».
- Pearce S., 2002: *Μουσεία, αντικείμενα και συλλογές*, Επιμέλεια Λία Γυιόκα, Θεσσαλονίκη: εκδ. Βάνιας.
- Πελεκίδης Χ. (εκδ.), 2000: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Γ1', Εκδοτική Αθηνών Α. Ε., Αθήνα.

Σημαντώνη- Μπουρνιά Ε.,1988: *Αττικά κλασικά επιτύμβια ανάγλυφα*, Αθήνα: εκδ. Καρδαμίτσα.

Spivey N. , 2004: *Η Ελληνική Γλυπτική' αρχαία σημασία, σύγχρονη ανάγνωση*, (Μτφρ. Β. Παπαευθυμίου- Α. Θεοχαράκη) , Επιμέλεια Τούλα Σιετή, Αθήνα: Εκδ. Οδυσσέας .

Σταμούλης Α. , *Όψεις του πολιτισμικού φαινομένου ' επιστημολογικές προσεγγίσεις του θανάτου και της ζωής* , Επιμέλεια Μαγριπλής Δ. Γ. , Θεσσαλονίκη .

Stewart A. , 2003: *Τέχνη, Επιθυμία και Σώμα στην Αρχαία Ελλάδα*, (Μτφρ. Αναστάσιος Νικολόπουλος) , Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια.

Wilcken U. , 1976: *Αρχαία ελληνική ιστορία*, (Μτφρ. Ιωάννης Τουλουμάκος) , (9^η Έκδ.) , Αθήνα: εκδ. Παπαζήση.

Ιστότοποι

<http://ellas2.wordpress.com/2010/02/28/%CE%BC%CF%8D%CF%81%CF%84%CE%...>

<http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=201462>

<http://www.ethnos.gr/article.asp?catid=11386&subid=2&pubid=11029003>

<http://www.ethnos.gr/article.asp?catid=11386&subid=2&pubid=11035037>

http://www.myrtis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=82&Itemid=5...

http://www.myrtis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=144&Itemid=...

http://www.myrtis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=146&Itemid=2...

http://www.myrtis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=179&Itemid=...

http://www.myrtis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=283&Itemid=...

http://www.myrtis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=284&Itemid=...

http://www.myrtis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=285&Itemid

≡....

http://www.myrtis.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=317&Itemid

≡....

http://www.perceptum.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=10%3A1oi...

http://portal.kathimerini.gr/4dcgi/w_articles_kathbreak_1-24/03/2011_38456

<http://www.thermopilai.org/content/e-murtis-apodeiknuei-den-ekhoume-allaxei-katholo...>

<http://www.unric.org/el/index.php/-latest-news/26586-2011-03-17-09-08-08>

http://www.vlioras.gr/Philologia/History/Ancient/06.Classic/2010_04_10_Nea_Eleu8e...

<http://www.xrysalogia.gr/myrtis.html>

Πηγές εικόνων

Εικ. 1 : Αντζουλάτου – Ρετσίλα , 2009 : Εικ. 3.

Εικ. 2 : Αντζουλάτου – Ρετσίλα , 2009 : Εικ. 4 .

Εικ. 3 : Αντζουλάτου – Ρετσίλα , 2009 : Εικ. 5.

Εικ. 4 : Αντζουλάτου – Ρετσίλα , 2009 : Εικ. 6.

Εικ. 5 : Αντζουλάτου – Ρετσίλα , 2009 : Εικ. 7.

Εικ. 6 : Αντζουλάτου – Ρετσίλα , 2009 : Εικ. 8.

Εικ. 7 : Αντζουλάτου – Ρετσίλα , 2009 : Εικ. 9.

Εικ. 8 : Αντζουλάτου – Ρετσίλα , 2009 : Εικ. 10.

Εικ. 9- 15 Φωτογραφίες της συγγραφέως.

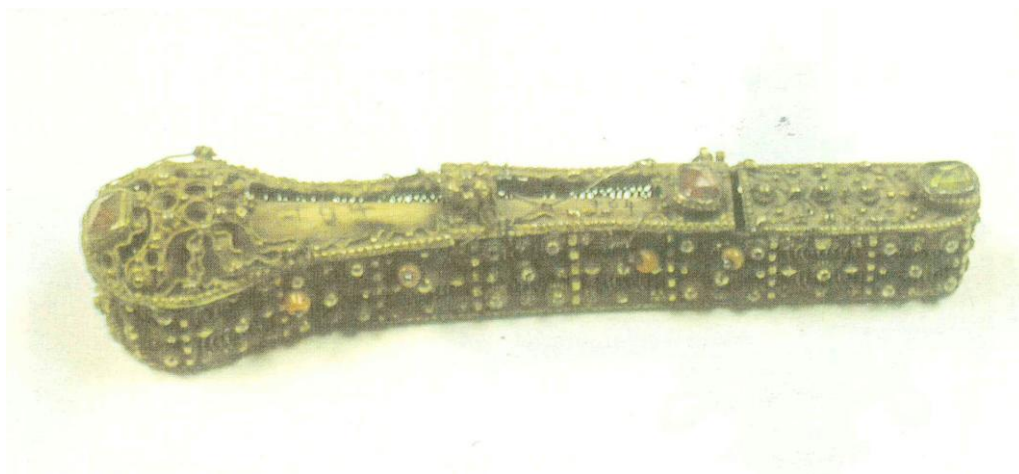
EIKONEΣ

**Εικ. 1 Σταυρός ευλογίας του Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων
Η όψη με τη Σταύρωση**

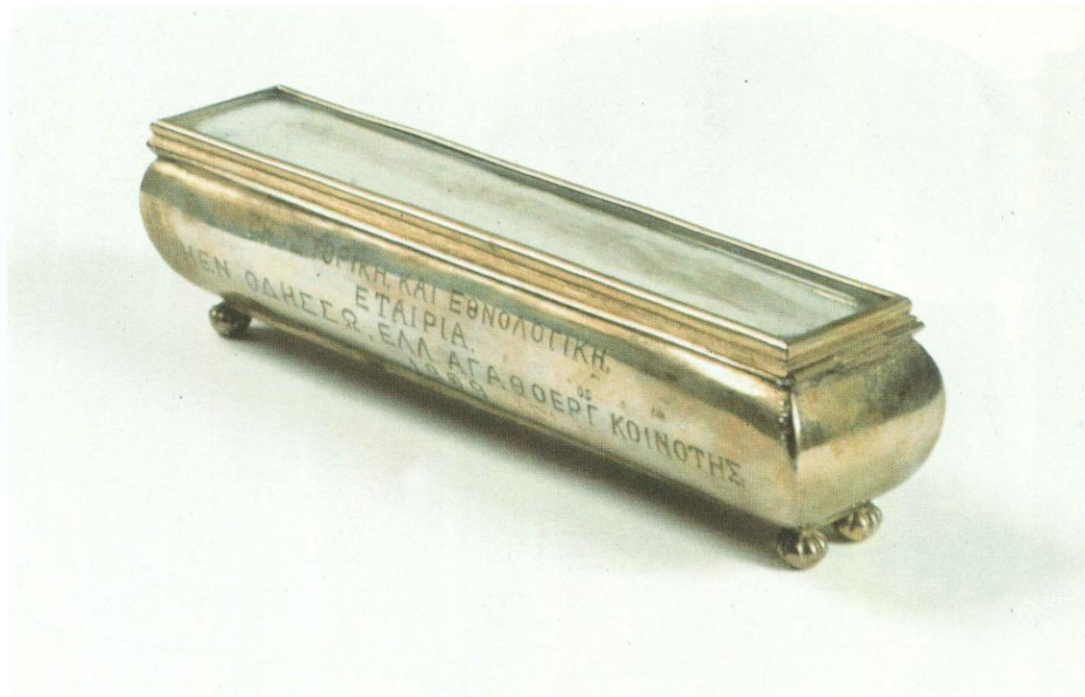
Εικ. 2 Σταυρός ευλογίας του Κωνσταντίνου Οικονόμου του εξ Οικονόμων και λειψανοθήκες .
Η όψη με τη Βάπτιση .

Εικ. 3 Θήκη με λείψανο.

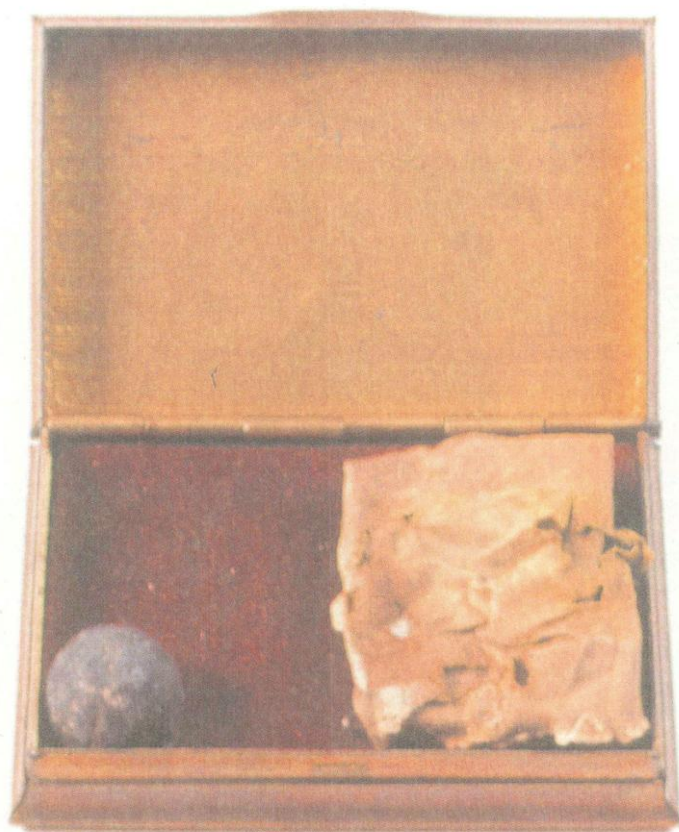
Εικ. 4 Υδρία με οστά του Παύλου Βοναπάρτη.

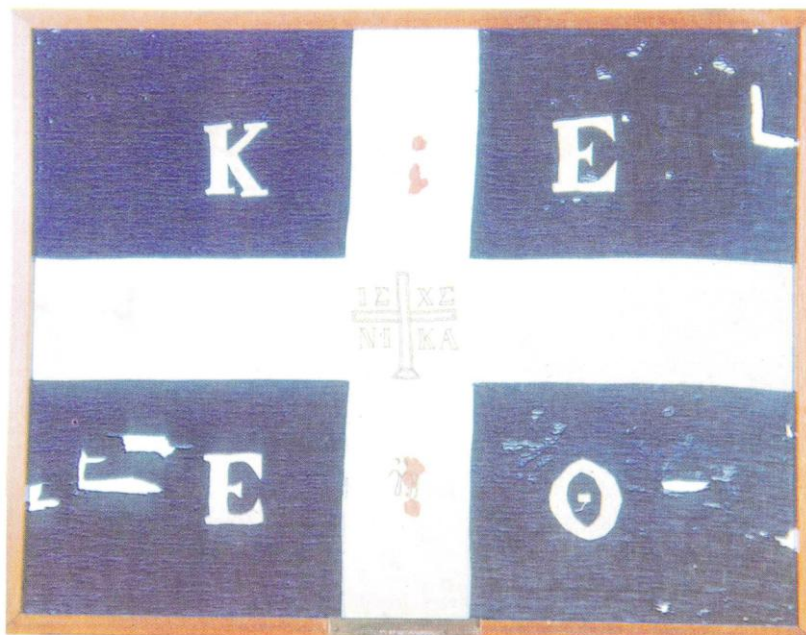
Εικ. 5 Κιβωτίδιο με υπολείμματα από το γένη του Πατριάρχου Γρηγορίου του Ε΄

Εικ. 6 Λήκυθος με την καρδιά του Κωνσταντίνου Κανάρη

Εικ. 7 Θήκη με αιματοβαμμένο τμήμα του κεφαλοδέσμου του Μάρκου Μπότσαρη.

Εικ. 8 Σημαία του Γεωργίου Δασκαλάκη με ίχνη αίματος

Εικ. 9 Το κρανίο της Μύρτιδος, όπως εντοπίστηκε στον ομαδικό τάφο στον Κεραμεικό κατά τη διεξαγωγή της χρονολογικής ανασκαφής των ετών 1994 – 1995.

Εικ. 10 Το πρώτο στάδιο της ανάπτυξης του κρανίου της Μύρτιδος.

Εικ. 11 Το δεύτερο στάδιο της ανάπτυξης του κρανίου της Μύρτιδος.

Εικ. 12 Το τρίτο στάδιο της ανάπτυξης του κρανίου της Μύρτιδος

Εικ. 13 Το τέταρτο στάδιο της ανάπτυξης του κρανίου της Μύρτιδος

Εικ. 14 Η Μύρτις μετά από την ανασύνθεση του προσώπου της

Εικ. 15 Η Μύρτις μετά από την ανασύνθεση του προσώπου της